

ΗΣΙΟΔΕΙΟΙ ΠΡΟΛΗΨΕΙΣ ΚΑΙ ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΟΝΙΑΙ

Υ Π Ο

ΔΗΜ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐκ τῶν πολλῶν παραινέσεων καὶ ἠθικοδιδασκτικῶν γνωμῶν, τῶν εἰς τὸ ποίημα «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» τοῦ Ἡσιόδου περιεχομένων, διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴν διατύπωσιν αἱ ἐν τοῖς στίχοις 724 - 759 ἀπαγορεύσεις.

Εἰς τὰς ἄλλας παραινέσεις τοῦ ποιητοῦ διαφαίνεται ἡ σημασία καὶ ἐξηγοῦνται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως οἱ ἠθικοὶ καὶ κοινωνικοὶ λόγοι οἱ ἐπιβάλλοντες τὴν τήρησιν τῶν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν ἀντιθέτως αἱ εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους προτροπαὶ διατυπώνονται εἰς ὕφος προσταγῆς, εἴτε ἄνευ δικαιολογίας, εἴτε διὰ τοῦ ἀπλοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἀναφερομένης ἀποφευκτέας ἐνεργείας, ὡς μὴ καλῆς (τὸ γὰρ οὐ τοι λωίόν ἐστιν) ἢ ὡς μὴ ἀρεστοῦς εἰς τοὺς ἀθανάτους (οὐ γὰρ τοί γε κλύουσιν, ἀποπτύουσι δὲ τ' ἄρας) οἰκίαν καὶ τιμωροῦν (τῷ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσσω· θεὸς γὰρ ἐκείναι καὶ τὰ νεμεσῶν· ὁλοὴ γὰρ ἐπ' αὐτῷ μοῖρα πέτυκται· ἔπει καὶ τοῖς ἐνὶ ποινῇ λείπεται· γὰρ ἐπὶ χροῖον ἔστι· ἐπὶ γὰρ τῷ ποινῇ).

Εἶναι προφανές, ὅτι αἱ ἀπαγορεύσεις αὗται ἀπηρῶν γενικώτερās λαϊκῆς δοξασίας, προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας τῶν ἀποίων τὸ νόημα ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσουν οἱ κατὰ καιροὺς σχολιασταί, κατὰ τὰς κρατούσας θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τῶν ἢ τὰς ἰδίας περὶ θρησκείας καὶ ἠθικῆς πεποιοθήσεως¹. Οὕτως οἱ παλαιοὶ σχολιασταί, Πλούταρχος, Πρόκλος, Ἐμμ. Μοσχόπουλος, ἀναζητοῦν τὸ ἠθικοδιδασκτικὸν νόημα τῶν ἀπαγορεύσεων, μὴ ἀποφεύγοντες ἐνίοτε νὰ δηλώσουν καὶ τὸ ἐνυπάρχον δεισιδαιμονικὸν στοιχεῖον, ἐνῶ εἰς τὰ σχόλια τοῦ γνωστοῦ γραμματικοῦ Ἰωάννου Τζέτζου διακρίνεται πάντοτε ἡ προσπάθεια πρὸς ἀνέυρεσιν ἐννοίας ἠθικοδιδασκτικῆς, δηλουμένης δι' ἀλληγοριῶν καὶ συμβολισμῶν. Οἱ νεώτεροι πολυάριθμοι ἐκδόται τοῦ Ἡσιόδου περιορίζονται συνήθως εἰς ὑπομνηματισμοὺς ἀφορῶντας εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, τὴν σύνταξιν καὶ τὴν γραμματικὴν, μὴ ἐπεκτεινόμενοι εἰς εὐρύτεραν ἐρμηνείαν τοῦ νοήματος τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν. Ὀλίγοι μόνον τούτων σημειώνουν τὰ παλαιὰ σχόλια καὶ ἐνίοτε ἰδίας ἐρμηνευτικὰς παρατηρήσεις συμφώνως πρὸς τὰ δεδο-

¹ Ἐκτὸς τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων τῶν σχολίων, ὡς ἡ τοῦ Thomas Gaisford, *Poetae minores Graeci*, vol. II, Lipsiae 1823 κ. ἄ., ἔχομεν τὴν πρόσφατον ἐκδοσιν τοῦ A. Pertusi, *Scholia vetera in Hesiodi Opera et dies*. (Società editrice «Vita e Pensiero», Milano. Pubblicazioni dell'università cattolica del S. Suore. Nuova serie. Volume LIII), 1955.

μένα τῶν ἐθνολογικῶν καὶ λαογραφικῶν ἐρευνῶν. Τοιαύτας παρατηρήσεις εὐρίσκουμεν π. χ. εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Goettling (Goettlingius) ¹, τοῦ Καρόλου Σίττλ ², καὶ τὰς εἰδικὰς μελέτας τοῦ Ε. Ε. Sikes ³, τοῦ R. Cantarella ⁴ κ. ἄ., τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀναφέρονται κατωτέρω.

Ἀνερευνῶντες τὸ θέμα εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, δὲν αὐταπατώμεθα πιστεύοντες ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ δώσωμεν τὴν τελικὴν καὶ ἀναμφισβήτητον ἐξήγησιν τῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ συνδέεται μὲ τὸν δυσερευνήτον τρόπον τῆς διανοήσεως τοῦ ἀπλοῦ καὶ ἀνθρώπου, τοῦ κατεχομένου ὑπὸ τοῦ φόβου τῶν παντοειδῶν στοιχείων τῆς φύσεως καὶ καταβάλλοντος ἀγωνιώδη προσπάθειαν διὰ τὴν ἄμυνάν του καὶ αὐτοσυντήρησιν. Σκοπὸς μας εἶναι κυρίως νὰ παραθέσωμεν ὁμοίας ἢ ἀναλόγους δοξασίας ἐκ τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς ζωῆς καὶ ἐκ τῆς ζωῆς ἄλλων λαῶν, ἵνα διὰ συγκρίσεως τούτων πρὸς τὰς παρ' Ἡσιόδῳ καὶ πρὸς ἄλλας ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος γνωστὰς συμβάλωμεν εἰς τὴν εὐρεσιν ἐρμηνείας ἀνταποκρινομένης εἰς τὴν λαϊκὴν σκέψιν. Ἡ ἐκ τῆς συγκρίσεως ταύτης ἀποκαλυπτομένη πολλάκις εἰσὶν αἱ διαφοραὶ τῶν δοξασιῶν τούτων εἰς διαφόρους λαούς, ὥς καὶ ἡ μακροχρόνιος ἐπιβίωσις τῶν ἐπὶ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μορφὴν, βοηθοῦν εἰς τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν καθόλου γνῶσιν τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς του καταστάσεως καὶ ἐξελίξεως.

Αἱ ἐλαφραὶ ἀποχρώσεις εἰς τὸ νοήμα τῶν παραινέσεων τῶν στίχων 724 - 759 ἐπιτρέπουν τὴν διάκρισιν τούτων εἰς τρεῖς κατηγορίας :

Α' Παραινέσεις περὶ καθαροῦ προσηύχοντος πρὸς τὴν εὐχὴν εἰς ὠρισμένας λατρευτικὰς ἐνεργείας : Στίχοι 724 - 726, 737 - 741.

Β' Παραινέσεις πρὸς ἀποφυγὴν ἀσεβῶν ἐκδηλώσεων ἔναντι θείων δυνάμεων καὶ ἰδίᾳ εἰς εἰδικὰς λατρευτικὰς περιστάσεις : Στίχοι 727 - 732, 733 - 734, 742 - 743, 755 - 756, 757 - 759.

Γ' Παραινέσεις πρὸς ἀποφυγὴν ἐνεργειῶν ἐν γένει δυναμένων νὰ ἔχουν ὀλεθρίας συνεπείας : Στίχοι 735-736, 744-745, 746-747, 748-749, 750-752, 753-755.

Α' Παραινέσεις περὶ καθαροῦ.

Εἰς τοὺς στίχους 724 - 726 συνιστᾶται ἡ ἀποφυγὴ κατὰ τὴν πρῶαν προσ-

¹ Α' ἔκδ. Gothae 1831. Β' ἔκδ. Gothae 1843, Γ' ἔκδ. Lipsiae 1878 μὲ ἐπιμέλειαν Joannes Flach.

² Ἡσιόδου τὰ ἅπαντα, ἐξ ἐρμηνείας Καρόλου Σίττλ, Ἀθήνησιν 1889.

³ Folk-lore in the Works and Days of Hesiod: Classical Review VII, London 1893, σελ. 389 - 394. Διεξοδικὴ ἐρευνα τῶν ἐν τοῖς στίχοις 742 - 3, 744 - 5, 746 - 7, 750 - 752, 753-5 ἀπαγορεύσεων.

⁴ Elementi primitivi nella poesia Esiodica: Rivista Indo - Greco - Italica di Filologia - Lingua - Antichità, Anno XV (1931) Fascioli III - IV. Napoli, Σελ. 1 - 45.

φορᾶ; σπονδῆς εἰς τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους; ἀθανάτους μὲ ἀνίπτους τὰς χεῖρας :

*Μηδέ ποτ' ἐξ ἡοῦς Διὶ λείβειν αἶθοπα οἶνον
χερσὶν ἀνίπτουσιν, μηδ' ἄλλοις ἀθανάτοισιν
οὐ γὰρ τοί γε κλύουσιν, ἀποπτύουσιν δέ τ' ἀράς*¹.

Ἡ παραινεσις ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ τὴν πρωϊάν συνηθιζομένην σπονδήν, περὶ τῆς ὁποίας ἔχομεν καὶ ἄλλας μαρτυρίας². Διατί ὁμως αὕτη γίνεται μόνον διὰ τὴν πρωϊνὴν σπονδήν, οὐχὶ δὲ καὶ διὰ τὴν πρὸ τῆς κατακλίσεως τὸ ἔσπερας, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ποιητὴς μνημονεύει εἰς τὸν στίχον 340³, ὥς καὶ διὰ τὰς εἰς ἄλλας περιστάσεις προσφερομένας σπονδὰς;

Ὁ Σίττλ εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ γενομένην ἔκδοσιν τῶν «Ἔργων καὶ Ἡμερῶν» παρατηρεῖ ὅτι συνιστᾶται τὸ νίψιμον τῶν χειρῶν μόνον πρὸ τῆς πρωϊνῆς σπονδῆς, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸ τῆς ἑσπερινῆς, διότι πάντες ἔνιπτον τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ δείπνου. Τὸ ὅτι ὁμως ὁ ποιητὴς παραλείπει τὴν αὐτὴν παραινεσιν καὶ διὰ τὰς ἄλλας σπονδὰς γενικώτερον, πρὸ τῶν ὁποίων συνηθίζετο τὸ νίπτειν τὰς χεῖρας; ὥς ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν εἶναι γνωστὸν⁴, ἀποδεικνύει ὅτι μεγάλην σημασίαν ἀποδίδει οὗτος εἰς τὴν σπονδὴν τῆς πρωΐας καὶ ταύτην εἰδικώτερον ἐπισημαίνει (μηδὲ ποτ' ἐξ ἡοῦς...). Εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἡμέρας ἢ πρωΐα, ἢ ὥρα τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου, ἐπέχουσα ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὰς λατρευτικὰς ἐκδηλώσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον.

Ὡς λόγος τῆς παραινεσεως ἀναφέρεται παρὰ τοῦ ποιητοῦ ἀορίστως ὅτι οἱ

¹ Ἡ γραφὴ τῶν κειμένων κατὰ τὴν ἔκδοσιν P. Maçon, Hésiode. Théogonie - Les travaux et les jours, le bouclier, Paris, «Les Belles Lettres», 1951.

² Τοιαύτην μαρτυρίαν βλ. Σοφοκλέους, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ, στ. 477: *χοὰς χέασθαι σάντα πρὸς πρόωτην ἔω*.

³ . . . ἡμὲν δὲ εὐνάζῃ καὶ δὲ ἂν φάος ἱερὸν ἔλθῃ. Ἀνάλογος ταύτης συνήθεια εἶναι ἢ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους δις τῆς ἡμέρας προσευχή, πρὸ τῆς κατακλίσεως τὸ ἔσπερας καὶ τὴν πρωϊάν κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου καὶ δὴ μετὰ τὸ νίψιμον χειρῶν καὶ προσώπου.

⁴ Εἰς τὴν Ἰλιάδα (I 171 - 172), προκειμένου νὰ γίνῃ προσευχή πρὸς τὸν Δία πρὸ τῆς ἀποστολῆς πρεσβείας πρὸς τὸν Ἀχιλλεῖα, ὁ Νέστωρ παραγγέλλει νὰ φέρουν ὕδωρ, ἵνα νίψουν τὰς χεῖρας. Ὁμοίως ὁ Ἐκτωρ ἀποφεύγει νὰ προσφέρῃ σπονδὴν εἰς τὸν Δία μὲ ἀνίπτους τὰς χεῖρας (Ἰλ. Z 266 κέ.).

*Χεροὶ δ' ἀνίπτουσιν Διὶ λείβειν αἶθοπα οἶνον
ἄζομαι· οὐδέ πῃ ἔστι κελαινεφέι Κρονίῳ
αἵματι καὶ λύθρῳ πεπαλαγμένον εὐχετάσθαι.*

Πρβλ. Ἰλ. Π 230. Ὀδυσσ. β 261, γ 440, μ 336 κ. ἄ. Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης συνηθείας ἀπέμεινεν ἡ παροιμιακὴ φράσις «ἀνίπτεις χερσὶν» λεγομένη ἐπὶ τῶν βεβήλωσις ἱεροουργόντων. Βλ. Pseudoepigraphi Graeci (ἔκδ. Leutsch-Schneidewein) Διογεν. I, 18, Γρηγόρ. Κύπρ. I, I, 45, Ἀποστόλῃς II, 95 κλπ.

ἀθάνατοι «ἀποπτύουσι τὰς ἀράς», δηλαδή τὰς εὐχάς¹. Ἐξετάζοντες τὸ νόημα τῆς ἀπαγορεύσεως οἱ παλαιοὶ σχολιασταί, παρατηροῦν ὅτι πρὸς τὸ θεῖον, ὡς καθαρὸν, μόνον μὲ καθαρὰς τὰς χεῖρας ὀφείλομεν νὰ προσφέρωμεν σπονδὰς· «ἐκ γὰρ ἀκαθάρτων τῶν ὀργάνων εἰ τιμώμεν αὐτούς, ἀποπτύουσιν ἡμῶν τὰς ἐπὶ τοῖς ἔργοις τούτοις ἀράς», σημειώνεται εἰς τὰ σχόλια τοῦ Πλουτάρχου². Τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν ἐπαναλαμβάνουν καὶ οἱ ἄλλοι σχολιασταί, Πρόκλος καὶ Μοσχόπουλος, ἐκτὸς τοῦ Τζέτζου, ὅστις μὲ τὴν συνήθη σχολαστικότητά του ἀνευρίσκει εἰς τὴν παραίνεσιν καὶ συμβολικὸν πρόσταγμα περὶ τοῦ μὴ ἄλλα μὲν βουλεύειν, ἄλλα δὲ δοῦν³.

Ὁ ἄνθρωπος ζῇ τὴν καθημερινήν του ζωὴν ἐνιαίως, μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς στενῆς συναρτήσεως καὶ χωρὶς διάκρισιν σωματικῆς καταστάσεως καὶ ψυχικῶν ἐκδηλώσεων· εἶναι κατὰ ταῦτα λογικὸς ὁ συνδυασμὸς τοῦ σωματικῶς καθαρῶ πρὸς τὸ ψυχικῶς ἁγνόν. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ἐπὶ πλεόν, ὅτι, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀπλοϊκοῦ ἀνθρώπου, τὸ ἀκάθαρτον (πρόσωπον ἢ ἀντικείμενον) ἀσχετῆ καὶ ἰδιαίονσάν τινα μαγικὴν ἐπῆρσιν. Τοιαύτην ἔννοιαν διακρίνομεν εἰς τὴν πρὸς τὴν Ἡσιόδειον παραίνεσιν ἀνατολὸν τῆς ἀρχαίας τῶν νεωτέρων χρόνων, καθ' ἣν τὴν πρωίαν ἐκάστης ἡμέρας καὶ εἰδικότερον τὴν πρωίαν ὠρισμένων ἐξαιρετικῶν ἡμερῶν ὡς ἡ πρώτη ἐκάστη μηνὸς δὲν χαιρετίζῃ μὲ ἀνίπτον τὰς χεῖρας καὶ τὸ πρόσωπον⁴. Ταῦτα φαίνεται σήμερον ὡς πράξις εὐπρεπείας, ἀλλὰ τὸ ἀρχαῖον νόημα εἶναι ἄλλο. Ὁ μὴ ἔχων εἰσεῖ πλύνει τὰς χεῖρας καὶ τὸ πρόσωπον θεωρεῖται τρόπον τινὰ μεμολυσμένος, δυνάμενος νὰ προσενήσῃ κακὸν εἰς ἐκεῖνον πρὸς ὃν θ' ἀπευθύνῃ τὸν χαιρετισμόν. Ἡ ἔννοια αὕτη φαίνεται σαφέστερον εἰς ἄλλας σχετικὰς δοξασίας καὶ προλήψεις. Οὕτω μὲ ἀνίπτον τὸ πρόσωπον καὶ τὰς χεῖρας δὲν ἀνοίγουν τὴν πρωίαν τὴν ἐξώθυραν τῆς οἰκίας, δὲν μεταβαίνουν εἰς τὴν βρύσιν, εἰς τὴν μάνδραν τῶν ζώων κ. ἄ. ὅ.⁵ Κατ' ἄλλας προλήψεις διαφόρων λαῶν⁶, ἀκάθαρτος οἰκία ἢ πρόσωπον εἶναι εὐπρόσβλητα ὑπὸ τῶν δαιμόνων

¹ Περὶ τῆς σημασίας ἀρά = εὐχή βλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ἀραί. Μυθολογικὴ μελέτη. Ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 5 κέ.

² Ἐκ τῶν εἰς Ἡσιόδον ὑπομνημάτων 72.

³ «Μηδέποτε» ἐξ ἡοῦς καὶ τῆς πρώτης τοῦ λογισμοῦ προσβολῆς τὸν οἶνον, ἡγουν τὸ βουλητικόν, ὅπερ θερμαίνει καὶ συγκιρνεῖ, λείβε καὶ πρόσφερε τῷ Δί, ἡγουν τῷ λογισμῷ, χερσὶν ἀνίπτοις, ἥτοι πράξεσιν καὶ ἀνομίαις ἀπαδούσαις οἷς βουλεύη...».

⁴ Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι γνωστὴ εἰς πολλοὺς ἑλληνικοὺς τόπους. Βλ. καὶ Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων 3 (1896), σ. 146.

⁵ Σεν. Ἀκογλου, Λαογραφικὰ Κοτρώρων, Ἀθῆναι 1939, σ. 331.

⁶ Βλ. J. Frazer, The Golden Bough³ Part I, vol. I (The Magic Art and the Evolution of Kings) σ. 122, Part V, vol. II (Spirits of the Corn and of the Wild), σ. 27. Βλ. ἐπίσης καὶ τὸ ἀρθρον Waschen ὑπὸ Hünnerkopf ἐν E. Hoffmann - Kraye, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens IX (1938/1941) σ. 102 κέ.

ἢ τῶν μαγισσῶν. Ἄπλυτα πρόσωπα, ἐξ ἄλλου, δύνανται νὰ ἔχουν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ ζώων. Ἐν Βοημία π. χ. μὲ ἀνιπτον πρόσωπον κατὰ τὴν πρωΐαν μεταβαίνουν εἰς τὸν ἀγρόν, ἵνα ἐξορκίσουν τὸν πυρετὸν ἀσθενῶν. Κυνηγὸς ἔχων ἀνιπτον τὸ πρόσωπον δὲν ἐπιτυγχάνει εἰς τὸ κυνήγιον· κατ' ἀντίθετον ἐπίσης δοξασίαν ὁ κυνηγὸς δὲν πρέπει νὰ πλύνεται ἐκ φόβου μήπως δὲν ἔχη ἐπιτυχίαν¹.

Εἰς τὴν ὑποχρέωσιν πρὸς καθαρόν τῶν χειρῶν πρὸ τῆς προσευχῆς ἀναφέρεται καὶ ἡ προτροπὴ εἰς τοὺς στίχους 737 - 741 :

Μηδέ ποτ' αἰενάων ποταμῶν καλλίρροον ὕδωρ
ποσοὶ περᾶν, πρὶν γ' εὖξῃ ἰδὼν ἐς καλὰ ῥέεθρα
χεῖρας νιψάμενος πολυηράτω ὕδατι λευκῶ.
Ὅς ποταμὸν διαβῇ κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἀνιπτος,
τῷ δὲ θεοὶ νεμεσῶσι καὶ ἄλλα δώσαν ὀπίσσω.

Χαρακτηριστικὸν τῆς προτροπῆς εἶναι ὅτι ὁ καθαρισμὸς τῶν χειρῶν συνδυάζεται μὲ τὸν ψυχικὸν καθαρισμόν. Ὁ ἀένας νὰ προσευχηθῇ κατὰ τὴν διάβασιν ποταμοῦ² ἔχων κακότητα καὶ μὲ ἀνιπτας τὰς χεῖρας (κακότητ' ἰδὲ χεῖρας ἀνιπτος), κινεῖ τὴν ἀγανάκτησιν τῶν θεῶν καὶ ὑπόκειται εἰς τιμωρίαν.

Ὁ Τζέτζης, μὲ τὴν γνωστὴν ἠθικοδιδασκαλικὴν τάσιν, σημειώνει εἰς τὰ σχόλιά του, ὅτι ὁ ἀένας ποταμὸς συμβολίζει τὴν κατὰ νόμους συζυγεῖσαν ἀνδρὶ γυναῖκα καὶ αἰεὶ συνοῦσαν αὐτῷ³ καὶ ὅτι ὁ ὑποδεικνυόμενος καθαρισμὸς εἶναι συμβολικὴ παραίνεσις εἰς τὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ συνέλθῃ μὲ τὴν ἰδίαν γυναῖκα, ἵνα πρότερον καθαριθῇ διὰ προσευχῆς. Ἡ ἀλληγορικὴ αὕτη ἐρμηνεία εἶναι ἐξεζητημένη. Τὸ νόημα, νομίζω, εἶναι ἀπλούστερον καὶ ἐξηγεῖται χωρὶς νὰ ὑποθέσωμεν συμβολισμούς. Στοιχεῖον τῆς φύσεως ἐκ τῶν πλέον οὐσιωδῶν διὰ τὴν ζωὴν τὸ ὕδωρ ἐθεωρήθη ἱερὸν παρὰ πολλοῖς λαοῖς. Κατὰ ταῦτα ἐπιβάλλεται ὁ σωματικὸς καὶ ψυχικὸς καθαρισμὸς πρὸ τῆς διαβάσεως ποταμοῦ.

Ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἔχομεν μαρτυρίας περὶ τῆς ἱερότητος τῶν ποταμῶν, περὶ τῶν θεῶν αὐτῶν καὶ τῆς πρὸς αὐτοὺς ὀφειλομένης λατρείας. Θυσίαν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (6,76) προσφέρει ὁ Κλεομένης τῆς Σπάρτης εἰς τὸν Ἑρασῖνον ποταμὸν τῆς Ἀργολίδος, προκειμένου νὰ διαβῇ τοῦτον³. Παλαιοὶ τινες ἔτρεφον

¹ Κατὰ τὸν Frazer, (ἐνθ' ἀν., I, σ. 115) ὁ κυνηγὸς δὲν πλύνεται ἐκ φόβου μήπως, κατὰ τὴν ὁμοιοπαθητικὴν μαγικὴν ἀντίληψιν, τὸ θήραμα πληγωνόμενον ἐξαφανισθῇ εἰς σπηλαίον πλήρες ὕδατος.

² Περὶ προσευχῆς ἐντὸς ποταμοῦ ἢ θαλάσσης βλ. Ἱ. Θ. Κακριδῆν, ἐνθ' ἀν., σ. 132 κ.ε.

³ Βλ. καὶ Ὁμήρου Ὀδύσσεια ε 445, κ 351, λ 238, ν 335, ξ 432, ρ 210, 240 κ.ά. Περβλ.

τὴν κόμην των, διὰ νὰ τὴν προσφέρουν εἰς τοὺς ποταμούς, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πολυδεύκου¹. Ὁμοίως εἰδήσεις περὶ τῆς ἱερότητος τῶν ποταμῶν καὶ τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς αὐτῶν λατρείας ἔχομεν καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς².

Εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα ἔχομεν ἀπηχήσεις τῆς παλαιᾶς δοξασίας περὶ τῆς ἱερότητος τῶν ὑδάτων καὶ τοῦ πρὸς ταῦτα ὀφειλομένου σεβασμοῦ. Τιμωροὶ τοῦ μὴ καθαροῦ καὶ μολύνοντος τοῦ ὕδαρ εἶναι τὰ στοιχεῖα κατὰ τὰς λαϊκὰς παραδόσεις. Μίαν τοιαύτην παράδοσιν σχολιάζων ὁ Νικόλας Πολίτης (Παραδόσεις 2, σ. 1072 ἀρ. 449), θεωρεῖ ταύτην ἀποτελοῦσαν ὑπομνηματισμὸν τῆς παρ' Ἡσιόδῳ παραινέσεως περὶ τοῦ μὴ διαβαίνειν ποταμὸν ἄνευ προηγουμένου καθαρμοῦ. Τρία πρόσωπα, (ἄνῃρ μετὰ γυναικαδέλφης καὶ πενθερᾶς), λέγει ἡ παράδοσις ἐκ Καλύμνου, διέβαινον τὴν μεσημβρίαν εἰς τόπον ἔνθα ὑπῆρχε πηγή. Διψῶσα ἡ γυναικαδέλφη ἔπιεν ὕδαρ ἐκ τῆς πηγῆς, ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτο ἀκάθαρτος (εἶχε τὴν ἔμμηνον ῥύσιν), τὸ Ζώπηγο (τὸ στοιχεῖο τῆς πηγῆς) τῆς ἔδωσε πόνον εἰς τὰ μάτια καὶ ἔκτοτε δὲν εἶδε τὴν ὑγίαν της. Τὸ τελευταῖον μέρος τῆς παραδόσεως περὶ τιμωρίας δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Ἡσιόδειον: «ὅσοι γεμεσῶσι καὶ ἄλγεα δῶκαν ὀπίσω».

Β. Ἀποφυγὴ ἀσεβῶν ἐκδηλώσεων ἐναντὶ θεῶν δυνάμεων καὶ τῶν εἰδικῶν λατρευτικῶν περιστάσεων.

Εἰς τὴν πρὸς τὸν ἥλιον καὶ ἄλλας θεότητας εὐλάβειαν ἀφορᾷ ἡ ἐν τοῖς στίχοις 727 - 732 παραίνεσις:

*Μηδ' ἄντ' ἡελίου τετραμμένος ὀρθὸς δμυχεῖν
αὐτὰρ ἐπεὶ κε δύῃ, μεμνημένος, ἔς τ' ἀνιόντα,
μήτ' ἐν δδῶ μήτ' ἐκτὸς ὁδοῦ προβάδην οὐρήσης,
μήτ' ἀπογυμνωθεῖς μακάρων τοι νύκτες ἔασιν
ἐξόμενος δ' ὃ γε θεῖος ἀνὴρ, πεπνυμένα εἰδώς,
ἢ ὃ γε πρὸς τοῖχον πελάσας εὐερόκεος αὐλῆς.*

Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἐκ πολλῶν μαρτυριῶν γνωστὴν πρὸς τὸν ἥλιον λατρείαν³, εἶχεν, ὡς φαίνεται, εὐρεῖαν διάδοσιν κατὰ τὴν ἀρχαϊό-

Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ μυθολογία 1, σ. 131 κέ. G. Glotz, L'ordalie dans la Grèce primitive, Paris 1904, σ. 70 κέ. O. Abert, La religion de la Grèce antique, Paris 1910, σ. 55. Martin P. Nilsson, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ λατρεία (μετάφρ. Ι. Κακριδῆ). Ἀθῆναι 1953, σ. 8.

¹ Ὁνομαστ. 2, 30: «Ἐτρεφον δέ τινες ἐκ πλαγίου κόμην ἢ κατόπιν ἢ ὑπὲρ τὸ μέτωπον ποταμοῖς ἢ θεοῖς». Βλ. καὶ M. Nilsson, Gesch. griech. Religion I (1955), σ. 236 κέ.

² J. Frazer, The Golden Bough³, Part VI (The Scapegoat) σ. 28.

³ Πλάτωνος, Νόμοι 887e . . . ὡς ὅ,τι μάλιστα οὖσι θεοῖς εὐχαῖς προσδιαλεγόμενους καὶ

τητα. Μὲ τὸν αὐτὸν προστακτικὸν τόνον ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν Πυθαγορείων συμβόλων: «πρὸς ἥλιον τετραμμένος μὴ οὔρει»¹, παρὰ δὲ τῷ Πλινίῳ ἀναφέρεται παρὰγγέλμα τῶν μάγων «Magi vetant... contra solem lunamque nudari»².

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὅμοιαι λαϊκαὶ δοξασταὶ σώζονται κατὰ τόπους μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Ἐν Πόντῳ π. χ. δὲν θεωρεῖται καλὸν τὸ οὔρειν ἀπέναντι τοῦ ἡλίου³. «Κατάντικρυ στὸν ἥλιο δὲν κατοικοῦν, ἀλλὰ πρέπει νὰ γυρίζουν πρὸς τὰ ὀπίσω» λέγουν ἐν Ἡλείᾳ⁴. Τιμωρία ἀναμένει τοὺς οὕτω πράττοντας, κατ' ἄλλην παραλλαγήν: «τὰ κορίτσια δὲν κάνει νὰ κατοικοῦνε κατάντικρυ στὸν ἥλιο, γιατί δὲν παντρεύονται», ὡς πιστεύουν εἰς διαφόρους τόπους⁵. Ἐν Ἡλείᾳ λέγεται ὅτι ὁ οὔρων ἔναντι τοῦ ἡλίου θὰ πάθῃ ἴκτερον, «λιοκροῦγμα, λίκουρο» ἢ «λιοκρουση»⁶. Ἐκ τῆς παλαιᾶς ταύτης δεισιδαιμονίας δύναται νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ γνωστὴ παροιμία «κατοῦρησε στὸν ἥλιο» ἢ «κατοῦρησε καρσὶ στὸν ἥλιο»⁷, λεγομένη εἰρωνικῶς πλέον ἐπὶ τῶν δῆθεν διαπραξάντων καλὰσιμὸν τι ἀμάρτημα.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι ἀπηχῆσεις τῆς πρὸς τὸν ἥλιον λατρείας ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλας νεοελληνικὰς συνηθείας. Εἰς τὴν χώραν τῆς Πυλίας π. χ. τὸ πρῶν κάνουν τὸν σταυρὸν τους, χαιρετίζουν τὸν ἥλιον καὶ λέγουσιν: Καλημέρα, ἤλιε μ', νὰ μὴ σοῦ

ἱκετεῖαις, ἀνατέλλοντός τε ἡλίου καὶ σελήνης καὶ πρὸς ὁρισμὰς ἰόντων προκυλίσῃς αἶμα καὶ προσκυνήσῃς ἀκούοντές τε καὶ ὄρωντές. Ἐλλαντὸν τε καὶ βαρβάρων πάντων ἐν συμφοραῖς παντοίαις ἐχομένων καὶ ἐν εὐπραγίαις... Περὶ τῆς Ἡλιαγωγίας, Συμπόσιον 220d: ὁ δὲ εἰστέκει μέχρις ὥστε ἐγένετο καὶ ἥλιος ἀνέσχεεν ἔπειτα ἥλιον ὁππότε προσευξάμενος ἤλιφ. Βλ. λεπτομερείας ἐν τῇ μελέτῃ Ν. Γ. Πολίτην, Ὁ ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους: Λαογραφ. Σύμμεικτο 2, σ. 110 κέ. Πρβλ. καὶ Γ. Κ. Σπυριδάκη, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐθίμη τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν: Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν, Κ' (1950), σ. 116.

¹ Mullach, *Fragm. Philosoph. Graec.* I, Paris 1875, σ. 506, 22. Πρβλ. καὶ Ἰαμβλίχου, *Προτρεπτικός*, Lipsiae 1888, σ. 107, ιε'.

² Nat. Hist. 28, 6, 19. Βλ. Ν. Γ. Πολίτην, ἔνθ' ἄν. σ. 142.

³ Γ. Α. Μέγα, *Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας*: Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχείου Γ-Δ' (1941-1942), σ. 116.

⁴ Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐκ Λεχαιῶν λογίου Ντίνου Ψυχιοῦ.

⁵ Πληροφορία ἐκ Σύμης (βλ. Ν. Γ. Πολίτην, ἔνθ' ἄν.) καὶ Πυλίας (χειρόγρ. Λαογραφικὸ Ἀρχείου) ἀρ. 1159 Β', σ. 26, Γ. Ταρσοῦλη 1938). Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐκφράζεται καὶ εἰς γνωστὸν παραμῦθον. Ὁ ἥλιος τοῦ παραμυθιοῦ φθάνει στὸ παλάτι τοῦ ἡλίου καὶ μεταξὺ ἄλλων ὑποβάλλει καὶ τὴν ἐρώτησιν, γιατί δὲν παντρεύονται οἱ δύο βασιλοπούλες, ποὺ τὸν εἶχον παρακαλέσει νὰ ἐρωτήσῃ γι' αὐτό. Ὁ ἥλιος ἀπαντᾷ: Δὲν πρόκειται νὰ παντρευτοῦνε ποτέ τους, γιατί κάθε πρῶν, μόλις βγαίνω, κατοικῶ μπροστά μου. (προφορικὴ ἀνακοίνωσις Ντίνου Ψυχιοῦ). Βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτην, ἔνθ' ἄν., σ. 142.

⁶ Ν. Βενέτη, Λέξεις καὶ φράσεις, παροιμίαι, δεισιδαιμονίαι καὶ παραμῦθα: Ζωγρ. Ἀγών 1, Κωνσταντινούπολις 1891, σ. 193. Βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτην, ἔνθ' ἄν.

⁷ Γνωστὴ εἰς πολλοὺς τόπους. Βλ. Θρακικά 8 (1937), σ. 328. ΛΑ (=χειρόγρ. Λαογραφικὸ Ἀρχείου) ἀρ. 883, σ. 321 (Κ. Νεστορίδης 1890).

βρεθῇ ἐμπόδιο στὸ δρόμο σου»¹. Ἐν Ἡπείρῳ, ὅταν μιὰ μητέρα θέλῃ νὰ καταρασθῇ τὸν υἱὸν της, φορεῖ ἀνάστροφᾳ τὸν ἐπενδύτην (φλοκάτην), στρέφεται πρὸς τὸν ἥλιον² καὶ ἀρχίζει νὰ καταρᾶται, φυσῶσα εἰς τὴν δεξιὰν παλάμην καὶ λέγουσα: «ὅσο μαλλὶ ἔχει ἡ παλάμη μου, τόση προκοπὴ νὰ κάνῃ». Πρὸς τὸν ἥλιον ἐπίσης στρέφονται καὶ ὅταν προφέρουν εὐχὰς διὰ τὰ τέκνα των³.

Καὶ τῆς παραινέσεως ἐπίσης τῆς ἀφορώσης εἰς τὸ μὴ γυμνοῦσθαι καὶ οὐρεῖν κατὰ τὴν νύκτα — μακάρων τοι νύκτες ἔασιν, κατὰ τὸν ποιητὴν — ἔχομεν ἐπιβιώσεις εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Οὕτως εἷς τινες τόπους πιστεύουν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ βγαίνουν ἔξω τὴν νύκτα καὶ νὰ οὐροῦν, οὐδὲ νὰ περνοῦν «κάτω ἀπὸ τὶς ἀστράχες τῆς στέγης, ὅπου κατ' ἐξοχὴν εὐρίσκονται οἱ «ἥσκιοι» καὶ ἡσκίωνονται οἱ ἄνθρωποι»⁴. Ἐν Πόντῳ ἀπαντᾷ ἡ αὐτὴ ἀπαγόρευσις μὲ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι ὑπὸ τὸ γεῖσον τῆς στέγης ἔχουν στήσει τὸ τραπέζι τους τὰ ξωτικά: «Καὶ οἱ μεγάλοι ἀκόμα, ἂν συμβαίνει νὰ κατοικήσουν τὴν νύκτα στὶς ροῦχτες, λὲν πῶς μωρεῖ νὰ χαλάσῃ τὸ τραπέζι που βάζουν ἐκεῖ τὴ νύκτα τὰ ξωτικά καὶ τότε ἀλλοιμόνους!»⁵. Ἐξ Εὐβοίας καὶ Καστορίας ἔχουμε τὴν εἰδήσιν ὅτι «δὲν κάνει νὰ οὐροῦν ἀντίκρου στὸ φεγγάρι»⁶. Ἡ τιμωρία κατὰ τὸ στοιχεῖο⁷ ἀναμένει τοὺς μὴ τηροῦντας τὴν ἀπαγόρευσιν ὅταν οὐρήσῃ τις τὴν νύκτα, λέγουσιν ἐν Ἀἴνῳ, ὅφραίει νὰ πῶσιν ἅπας ἡ τρις, ἵνα μὴ τὸν ἀκολουθήσῃ τὸ στοιχεῖο τοῦ τόπου⁸. Ὁ πιεσμός, σημειώνει ὁ Νικόλαος Πολίτης σχολιάζων τὴν περὶ τῆς εἰδήσεως, εἶναι ἀποτρεπτικὸς δαιμόνων⁹.

Ἡ ἀσέβεια, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ὁποίας διατυπώνεται ἡ ἀπαγόρευσις, ἐγκτεῖται εἰς τὴν ἔνεκα τῆς γυμνώσεως⁹ ἐπίδειξιν τῶν γεννητικῶν μορίων ἐνώπιον τοῦ

¹ Γ. Α. Μέγας, ἔνθ' ἄν.

² Ἡ πρὸς τὸν ἥλιον στροφή εἰς περιπτώσιν ἀρᾶς ἐνθυμίζει τὴν ἐκ μαγικῶν παύρων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. γνωστὴν ἐπίκλησιν τοῦ ἡλίου ὡς ἐκδικητοῦ τῶν μὴ τιμωρηθέντων ἀδικημάτων. Βλ. R. Goossens, *Grec ancien et grec moderne ou la Grèce éternelle*: Βυζαντινὰ Μεταβυζαντινὰ, New York City 1946, I, σ. 157 κέ.

³ ΛΑ. 1571, σ. 189 (Δ. Παπᾶς, Ζαγόριον, 1940).

⁴ Πληροφορίαι ἐκ Καστανοφύτου Καστορίας. ΛΑ. 1103, σ. 24 (Ι. Μπακάλης 1937). Εἰς τὴν δοξασίαν ὅτι ὑπὸ τὰς παρυφάς τῆς στέγης κατοικοῦν δαιμόνια ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ λούεσθαι διὰ τῶν πιπτουσῶν ἐκ τῆς στέγης σταγόνων ὕδατος. ΛΑ. 214, 233 (Ι. Ἀγαχίδης, Ζωπάνιον Σισανίου, 1895).

⁵ Μ. Νυμφοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι Σάντας: Ἀρχεῖον Πόντου 6 (1951), σ. 246.

⁶ ΛΑ 1479 Γ', σ. 47 (Μ. Ἰωαννίδου, Ἀγία Ἄννα 1942), Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 1,88.

⁷ Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 2 (1875), σ. 349.

⁸ Παραδόσεις 2 (1904) ἀρ. 449.

⁹ Περί τῆς γυμνώσεως γενικώτερον καὶ τῶν μετὰ ταύτης συνδεομένων δοξασιῶν βλ. τὴν ἐκτενὴ μελέτην J. Heckenbach, *De nuditate sacra, sacrisque vinculis*: Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 11, Giessen 1911, σ. 1-114, ἰδίᾳ τὸ κεφ. De nuditate

ἡλίου ἢ τῶν δαιμόνων τῆς νυκτός· διὸ συνιστᾶται παρ' Ἑσιόδῳ ὅπως λαμβάνεται ἡ ἀναγκαία προφύλαξις: «ἐξόμενος ἢ πρὸς τοῖχον πελάσας εὐερκέος αὐλῆς». Ἡ τελευταία αὕτη παράδοξις προτροπὴ φαίνεται προερχομένη ἐκ συνηθείας διαδεδομένης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (2, 35) ἐν Αἰγύπτῳ «οὐρέουσιν αἱ μὲν γυναῖκες ὀρθαί, οἱ δὲ ἄνδρες κατήμενοι». Ὁμοίον τι ἀναφέρεται ἐν Π. Δ. (Βασιλειῶν Γ', Κ', 21) εἰς τὸ ὅχι σαφὲς κατὰ τὰ ἄλλα χωρίον: «Ἴδου ἐγὼ ἐπάγω ἐπὶ σὲ κακὰ καὶ ἐκκαύσω ὀπίσω σου καὶ ἐξολοθρεύσω τοῦ (sic) Ἀχαῶβ οὐροῦντα πρὸς τοῖχον καὶ συνεχόμενον...» Ἡ τελευταία φράσις ἐνθυμίζει τὸ «πρὸς τοῖχον πελάσας εὐερκέος αὐλῆς» τοῦ Ἑσιόδου, ὁ ὅποιος, διατυπῶνων τὴν παραίνεσιν, φαίνεται ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψει εὐρύτερον διαδεδομένην σχετικὴν λαϊκὴν συνήθειαν.

Ἐπιβίωσιν τῆς παλαιᾶς δοξασίας δυνάμεθα, νομίζω, νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἐν λαϊκῇ γνωμολογικῇ φράσει διατυπούμενον «κάτσε καλά, κατούρησε κι ἂν δὲ θωρῆς, θωροῦν σε»¹. Ἡ προφύλαξις συνιστᾶται, ἵνα μὴ ἄλλοι ἄνθρωποι βλέπουν τὸ ἀρχικὸν νόημα ὅμως εἶναι πιθανώτατα τὸ αὐτὸ μὲ τὸ τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἀρχαίων χρόνων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Συνγενὴς πρὸς τὴν ἀνωτέρα ἀπαγορεύσειν εἶναι καὶ ἡ ἐν στίχοις 733-734:

Μηδ' αἰδοῖα γονῇ πεπαλαμμένος ἐνδοῦ οἴκου
ισιτὴ ἐμπελαδὸν παραφανέμεν, ἄλλ' ἀλέασθαι.

Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος εἶναι γνωστὴ ἡ δοξασία ὅτι τὰ γεννητικὰ μόρια μολύνουν, ἀλλὰ καὶ ἐγκλείουν ἀποτρεπτικὴν τοῦ κακοῦ δύναμιν. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ χρῆσις ὁμοιωμάτων τούτων εἰς διαφόρους περιστάσεις, ὥς τοῦ φαλλοῦ εἰς περιάλπτα, εἰς πύλας πόλεων, εἰς τετραγώνους ἐρμαῖς, καθὼς καὶ ἡ χρῆσις θαλασσίων κογχυλίων, ἅτινα παρίστων τὸ γυναικεῖον αἰδοῖον². Ἐπιβίωσιν τῶν παλαιῶν δοξασιῶν διακρίνομεν εἰς νεοελληνικὰς συνηθείας, ὥς π. χ. τὴν κρατοῦσαν εἰς τινὰς τόπους νὰ ἄπτωνται τῶν γεννητικῶν μορίων των ἄνδρες ἢ γυναῖκες πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κακοῦ ὀφθαλμοῦ (γιά νὰ μὴν τοὺς πιάνη τὸ κακὸ μάτι)³. Διὰ τῆς Ἑσιοδείου ἀπαγορεύσεως ἀποσκοπεῖται

superstitiose. Βλ. καὶ Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁμηρικὰ καὶ Ἑσιόδεια: Ἑπετηρὶς Φιλολ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης 5', (1948) σ. 407 κέ. Α. Α. Πετροπούλου, Ἡ γύμνωσις στὶς μαγικὰς ἐνέργειαι: Ἀρχεῖον Θρακ. Γλωσσ. καὶ Λαογρ. Θησ. II' (1946-47) σ. 97 κέ.

¹ Γνωστὴ εἰς πολλοὺς τόπους. Βλ. καὶ ΛΑ 1357 Ε' σ. 1 (Ε. Ἰωαννίδης, Ἀμοργός, 1876).

² Βλ. Ἀντ. Κεραμοπούλου, Ὁ ἀποτυμπανισμός. Ἀθῆναι 1923, σ. 123 κέ.

³ Κ. Α. Ρωμαίου, τὸ κακὸ μάτι: Μακεδ. Ἡμερολ. 1934, σ. 114.

ἡ ἀποφυγὴ ἀσεβοῦς ἐκδηλώσεως ἀπέναντι τῆς ἐστίας, ἣτις ἐθεωρεῖτο, κατὰ τοὺς σχολιαστές, «βωμὸς τῶν θεῶν καὶ καθημερινῶν θυσιῶν καὶ σπονδῶν ὑποδοχή». Ἡ περὶ τῆς ἱερότητος τῆς ἐστίας ἀντίληψις διατηρεῖται ζωντανή καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, ὡς φαίνεται ἐκ σχετικῶν λαϊκῶν ἐνεργειῶν. Ἡ μήτηρ π.χ. ἐπιπλήττει αὐστηρῶς καὶ συνιστᾷ σιωπὴν εἰς παιδιά ὁμιλοῦντα περὶ διαβόλου παρὰ τὴν ἐστίαν¹.

Παραίνεσις πρὸς ἀποφυγὴν ἀσεβοῦς ἐνεργείας εἰς εἰδικὴν λατρευτικὴν περίστασιν διατυπώνεται διὰ τῆς ἐν στίχοις 742 - 743 ἀλληγορίας :

*Μηδ' ἀπὸ πεντόζοιο θεῶν ἐν δαιτὶ θαλεῖη
αὖθον ἀπὸ χλωροῦ τάμνειν αἰθωνι σιδήρῳ.*

Καὶ κατὰ τὴν διατύπωσιν καὶ κατὰ τὸ νόημα ἡ παραίνεσις φαίνεται λαϊκῆς προελεύσεως. Ἡ αἰνιγματικὴ ἔκφρασις εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὴν λαϊκὴν γνωμολογίαν. Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν λεξικογράφων, πέντοζος ἐλέγετο ἀλληγορικῶς ἡ χεὶρ μὲ τοὺς πέντε ὄζους (δακτύλους)², οὗτοι εἶναι τὸ ξηρόν, τὸ ἄνευ ζωῆς ἄκρον τοῦ ὄνυχος, τὸ ἀποκοπτόμενον ἐκ τοῦ χλωροῦ δηλαδὴ τοῦ δακτύλου. Ἐκ τῶν πολλῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς προέλευσος καὶ τῶν σχολίων φαίνεται ὅτι αὕτη εἶχεν εὐρείαν διάδοσιν. Μεταξὺ τῶν Πυθαγορείων συμβόλων ἀναφέρεται καὶ τὸ «παρὰ θύσια μὴ ὀνυχίζου»³, τὸ ὅποιον ὁ Πάμβλητος (Προτρεπτικός, σ. 121, κατὰ τὴν ἔκδ. Pistelli, Lipsiae 1888) εἰρηνεύει ἀλληγορικῶς ὡς φιλίας προτρεπτικόν· «τῶν γὰρ οἰκείων καὶ προσφρονέων ἡμῶν ἐξ αἵματος, οἱ μὲν ἔγγιστα γένους εἰσὶν ἀδελφοὶ καὶ τέκνα καὶ γονεῖς ἐοικότες τοῖς μέρεσιν ἡμῶν, ἀπερ ἀφαιρεθέντα, ἄλγημα οὐ τὸ τυχόν παρέχει καὶ κολούρωσιν, οἷον δάκτυλοι, χεῖρες, ὦτα, ὄναι καὶ τὰ ὅμοια.» Ὁ ἴδιος ὁμως συγγραφεὺς (Περὶ τοῦ Πυθαγόρου βίου XXVIII, σ. 154), σχολιάζων ὅμοιον Πυθαγόρειον παραγγέλμα⁴, λέγει ὅτι ὁ Πυθαγόρας «παραγγέλλει ἐν ἑορτῇ μῆτε κείρεσθαι, μῆτε ὀνυχίζεσθαι, τὴν ἡμετέραν αὔξησιν τῶν ἀγαθῶν οὐχ ἡγούμενος δεῖν τὴν τῶν θεῶν ἀπολείπειν ἀρχήν.»

Αἱ ἐξηγήσεις αὗται προέρχονται ἐκ σχολαστικῶν σκέψεων καὶ ἐπινοήσεων· ἡ ἔννοια τῆς ἀπαγορεύσεως γίνεται κατανοητή, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψει παλαιὰς

¹ Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 14, σ. 237.

² Βλ. *Ἡσύχιον* ἐν λ. πέντοζος, *Σουίδαν* λ. αὖθον, Etym. magnum. Ὁ W. H. D. Rouse ἐν τῷ περιοδ. The Classical Review XLIII (1929) σ. 123 σημειώνει ὅτι τῆς ἐλληνικῆς λέξεως πέντοζος (= χεὶρ μὲ τοὺς πέντε δακτύλους) ὑπάρχει τὸ παράλληλον ἐν Rig Veda 10. 137. 7a: hāstābhyām dāśaśākhyābhyām... tābhyām tvōpa spr̥cāmasi (=with this pair of hands ten-branched we will touch thee).

³ *Mullach*, ἐνθ' ἀν., I, 506, 32.

⁴ Πρβλ. καὶ *Mullach*, ἐνθ' ἀν., σ. 507, 35 : ἀποκαρμάτων οὖν καὶ ὀνυχισμάτων κατάπτυνε.

λαϊκὰς δοξασίας περὶ ὀνύχων, ὡς νεκρᾶς καὶ ἀκαθάρτου ὕλης καὶ ἐπομένως μὴ ἀρεστῆς εἰς τοὺς θεοὺς· ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ ἀπαγόρευσις τῆς κοπῆς τούτων ἐν ἑορτῇ καὶ θυσίᾳ¹. Καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας διασώζεται εἰς πολλοὺς λαοὺς ἡ πρόληψις περὶ μὴ ἀποκοπῆς ὀνύχων εἰς περιστάσεις ἐξαιρετικῆς σημασίας διὰ τὴν ζωὴν ἢ εἰς στιγμὰς καθ' ἃς ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εὐκολώτερον εἰς δαιμονικὴν ἢ μαγικὴν τινα ἐπήρειαν. Εἰς Uganda τῆς Ἀφρικῆς π.χ. πατὴρ διδύμων τέκνων, διαμένων εἰς τὸν οἶκόν του μέχρις οὗτου ὁ στρατὸς ἐξέλθῃ πρὸς μάχην, ὀφείλει νὰ μὴ κτενισθῇ καὶ νὰ μὴ κόψῃ τοὺς ὄνυχας. Ἐν Mizzapur ἀπαγορεύεται νὰ κόπτουν τοὺς ὄνυχας, μέχρις οὗτου ὁ σπόρος μεταξοκώληκος τοποθετηθῇ εἰς τὴν θέσιν του².

Εἰς χριστιανικοὺς λαοὺς ἀπαντᾷ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς κοπῆς ὀνύχων εἰς ὠρισμένας ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος συνδεδεμένας πρὸς θρησκευτικὰ γεγονότα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποφράδας θεωρουμένας. Ἐν Ἀγγλίᾳ π.χ. τοῦτο διατυπῶται διὰ τῶν παροιμιῶν φράσεων :

*It was better you were never born
than on the Sabbath pare hair or horn,
Friday hair, Sunday horn
better that child had never been born*³

Ἐν Ἑλλάδι εἶναι εὐρύτατα γνωστὴ ἡ παροιμιώδης φράσις :

*Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ τὰ νύχια σου μὴν κόψῃς,
τὴν Κυριακὴν νὰ μὴ λουσιῇς, ἂν θέλῃς νὰ προκόψῃς*

ἢ ἡ παραλλαγή :

*Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ τὰ νύχια σου μὴν κόψῃς,
τὴν Κυριακὴν μὴ χτενιστῇς, ἂν θέλῃς νὰ προκόψῃς.*

¹ Βλ. καὶ Πλουτάρχου, περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος 352 d - e : περιττωμα δὲ τροφῆς καὶ σκύβαλον οὐδὲν ἄγνόν οὐδὲ καθαρὸν ἐστίν· ἐκ δὲ περιττωμάτων ἔρια καὶ λάχλαι καὶ τρίχες καὶ ὄνυχες ἀναφύονται καὶ βλαστάνουσι . . . καὶ γὰρ τὸν Ἡσίοδον οἶσθαι δεῖ λέγοντα «μηδ' ἀπὸ πεντόζοιο θεῶν ἐν δαιτὶ θαλεῖν . . .» διδάσκειν ὅτι δεῖ καθαρὸς τῶν τοιούτων γενομένων ἐφορτᾶσθαι, οὐκ ἐν αὐταῖς ταῖς ἱερουργίαις χρῆσθαι καθάρσει καὶ ἀφαιρέσει τῶν περιττωμάτων.

² *Fraser, The Golden Bough* Part II (Taboo and the Perils of the Soul), σ. 194. Βλ. καὶ τὸ ἄρθρον *Fingernagel* ὑπὸ *Bächtold - Stäubli* ἐν *Hoffmann-Krayer, Handwörterbuch des deutschen Abergl.* III (1929), σ. 1051.

³ Ὁμοίᾳ πρόληψις ἐν Ἰρλανδίᾳ. Βλ. *Sikes*, ἔνθ' ἀν., σ. 390. Πρβ. *R. Cantarella*, *Elementi primitivi nella poesia Esiodica*, σ. 22.

Ἡ Τετάρτη καὶ Παρασκευή, ἡμέραι καθ' ἃς συνελήφθη ὁ Χριστὸς καὶ ἐσταυρώθη, εἶναι ἱερὰ καὶ ἐπομένως οἱ χριστιανοὶ ὀφείλουν κατ' αὐτὰς ν' ἀποφεύγουν πᾶσαν προᾶξιν προκαλοῦσαν μόλυνσιν. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον συνιστᾶται καὶ τὸ μὴ λούεσθαι ἢ κτενίζεσθαι κατὰ τὴν Κυριακὴν¹. Τὸ νόημα τῆς παλαιᾶς προλήψεως ἔχομεν καὶ εἰς παροιμίαν προτρέπουσαν: «Στοῦ ἔχτροῦ σου κόψε νύχια καὶ στοῦ φίλου σου χτενίσου»², τῆς ὁποίας ἡ σημασία εἶναι ὅτι οἱ ὄνυχες ὡς ἀκάθαρτοι δύνανται νὰ προξενήσουν βλάβην εἰς τὸν ἐχθρόν. Λησμονηθέντος τοῦ νοήματος τῆς παλαιᾶς προλήψεως περὶ ὀνύχων καὶ τριχῶν, ἐθεωρήθη ὡς κακὸν μόνον ἡ κοπή τῶν ὀνύχων, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ κτένισμα ἀναφέρεται ὡς καλόν. Εἰς τὰς αὐτὰς δοξασίας ὀφείλονται καὶ ἄλλαι τινὲς συνήθειαι, ὡς π. χ. νὰ πετοῦν ὀπισθεν τῶν ὤμων τοὺς κοπτομένους ὄνυχας, διότι ἄλλως μεταβάλλονται εἰς ὄφεις, οἵτινες διώκουν τὸν ἄνθρωπον μετὰ θάνατον, καθὼς καὶ ἡ γνώμη ὅτι οἱ ἀπορριπτόμενοι ὀπισθεν τῶν ὤμων ὄνυχες μεταβάλλονται εἰς λίθους, οἵτινες ρίπτονται ἐναντίον τῶν μετὰ θάνατον διακονούντων τὸν ἄνθρωπον δαιμόνων³. Συναφῆς ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ εἰς τινὰς τόπους κρατοῦσα ἀπόληψις, ὅτι ὁ ρίπτων ὀπισθεν τῶν ὤμων ἀποκοπτομένους ὄνυχας μετὰ θάνατον θέλει παρουσιάσει τούτους εἰς τὸν θυμῶν τοῦ ἄδου καὶ οὕτως διὰ διεστῆς ἐλευθέρως τὰς πύλας ἄλλως θεωρούμενος ἁμαρτωλός, θέλει βληθῇ εἰς τὴν πύσαν⁴. Ἡ γνώμη, τέλος, εἰς πολλοὺς τόπους δοξασία, ὅτι οἱ κοπτομένοι ὄνυχες πρέπει νὰ μὴ ρίπτονται ὀπουδήποτε, ἀλλ' εἰς ὁπλὴν τινα καὶ νὰ καλύπτονται, ἐξηγεῖται ἐκ τῆς πίστεως ὅτι ὡς μέρη τοῦ σώματος δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὑπὸ τῶν ἀσκούντων τὴν μαγείαν πρὸς πρόκλησιν κακοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐξ οὗ προέρχονται.

Ὡς πρὸς τὴν μνείαν τοῦ σιδήρου εἰς τοὺς ἀνωτέρω στίχους (... *τάμνειν αἰθωνι σιδήρῳ*), διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτείνεται τὸ νόημα τῆς ἀπαγορεύσεως, δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν ὡς σχετικὴν πρόληψιν τὸ ἐθιζόμενον ἐν νεωτέρῃ Ἑλλάδι καὶ παρ' ἄλλοις εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς νὰ κόπτουν τοὺς ὄνυχας τῶν νηπίων κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἡλικίας των οὐχὶ διὰ σιδηροῦ ἐργαλείου, ἀλλὰ διὰ τῶν ὀδόν-

¹ Σημειωτέον ὅτι κατ' ἄλλας δοξασίας καὶ τὸ Σάββατον εἶναι ἡμέρα ἀποφράς καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν τελειώνουν κατ' αὐτὴν μίαν ἐργασίαν. Σάββατο κόψε καὶ ἄρχεψε, δουλεῖα μὴν τελειώσης. Σάββατο *κάν'* ἀρχὴ καὶ *ξόφληση* μὴν *κάνης* (Γ. Μέγας, ἐνθ' ἄν. σ. 149 κέ.). Βλ. καὶ Γ. Ζηκίδου, Νεοελληνικά ἡπειρωτικὰ ἀνάλεκτα: Ὁ ἐν Κων/λει Φιλολογικὸς Σύλλογος, 18 (1883-84) σ. 207. Δ. Οἰκονομίδου, Ἡ Ἀγ. Παρασκευὴ παρὰ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τοῖς Ρουμάνοις: Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου 9-10, σ. 81.

² ΛΑ 462, 210 (Γ. Δρακίδης, Ρόδος 1923).

³ Γ. Ζηκίδης, ἐνθ' ἄν., σ. 211-212. ΛΑ 169, 127 (Ἀγακίδης Ζωπάνιον Σισανίου 1892).

⁴ Ἀθ. Μπούτουρα, Πρόληψεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἐρμηνεῖα αὐτῶν, Ἀθήναι 1932, σ. 23. ΛΑ 1585, σ. 9 (Δ. Β. Οἰκονομίδης, Ἀπειράθος Νάξου, 1934).

των. Κατὰ τὸν Frazer¹ ἡ παλαιὰ αὕτη πρόληψις πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ὅτε ὁ νεωτερισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ μετάλλου τοῦτου ἐγένετο μετὰ δυσαρεσκείας δεκτός. Οἱ συντηρητικοὶ Ρωμαῖοι καὶ Σαβῖνοι ἱερεῖς ἀπέφευγον νὰ ξυριζῶνται διὰ σιδηρῶν ἐργαλείων, χρησιμοποιοῦντες ὀρειχάλκινα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν νεωτερισμῶν δύναται ν' ἀναχθῇ καὶ τὸ παρὰ Πλουτάρχῳ (Πολιτικά παραγγέλλματα 27, σ. 819^ο) ἀναφερόμενον ὅτι εἷς τινα ἱερά δὲν εἰσέρχονται οἱ ἄνθρωποι ἔχοντες μεθ' ἑαυτῶν χρυσοῦν ἢ σιδηροῦν τι ἀντικείμενον: «χρυσὸν μὲν εἰς ἕνια τῶν ἱερῶν εἰσιόντες ἔξω καταλείπουσι, σίδηρον δ' ὥς ἀπλῶς εἰπεῖν εἰς οὐδὲν συνεισφέρουσιν». Ἐλλείπει ὅμως ἀποδείξεων ταῦτα πάντα μόνον ὥς ὑποθέσεις ἀναφέρονται.

Καθαρῶς λατρευτικὸν εἶναι τὸ νόημα τῆς παραινέσεως τῶν στίχ. 755-756:

... Μηδ' ἱεροῖσιν ἐπ' ἀποθέτοισι κυρήσας
μωμεῦν αἰδηλὰ θεοῖς καὶ τὰ νεμεσσᾶ.

Εἰς τοὺς ἐκδῶσαντας τὸ κείμενον παύσαμεν πράγματα ἢ ἐξηγήσεις τῆς λ. αἰδηλὰ, τὴν ὁποῖαν ἄλλοι συνάπτουν πρὸς τὸ ἀποδεδειγμένον ἱερά, ἄλλοι ἐπισηματικῶς πρὸς τὸ μωμεῦν (= κατὰ σεαυτὸν καὶ ἐν τῇ ψυχῇ σου μωμεῖν τὰ ἱερά), ἄλλοι πρὸς τὸ νεμεσσᾶ (ἀδήλως καὶ ἐπὶ ταῦτων μέρεται)². Ὅπωςδήποτε ὅμως καὶ ἂν ἐξηγηθῇ ἡ λ., τὸ νόημα δὲν μεταβάλλεται οὐσιωδῶς.

Καθὼς σημειῶνουν οἱ σχολιασταί, πρόκειται περὶ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ παλαιωτάτων χρόνων εὐφημισμού τοῦ ἐπιβαλλομένου κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας³. Κατὰ τὴν Ἰλιάδα (I, 171 - 172) προκειμένου νὰ σταλῇ πρεσβεία πρὸς τὸν Ἀχιλλεῆα, ὁ Νέστωρ προτρέπει νὰ φέρουν ὕδωρ καὶ νὰ συστήσουν σιωπὴν, ἵνα γίνῃ προσευχὴ εἰς τὸν Δία:

Φέρτε δὲ χερσὶν ὕδωρ, εὐφημῆσαί τε κέλεσθε,
ὄφρα Διὶ Κρονίδῃ ἀρησόμεθ', αἷ κ' ἐλέγη⁴

Ὅμοιās εἰδήσεις παρέχουν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς⁵, παρὰ δὲ Ἰαμβλίχῳ (Προ-

¹ The Golden Bough² Part II (Taboo and Perils of the Soul), σ. 262. Πρβλ. καὶ Sikes ἐνθ' ἂν., σ. 391.

² Βλ. τὴν ἐκδ. David Jacobus van Lennep, Amstelodami 1847, σ. 159 καὶ Wilamowitz, Hesiodos Erga, Berlin 1928, σ. 128.

³ Ἀπίθανος εἶναι ἡ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία τοῦ Τζέτζου, ὅτι ὀφείλομεν νὰ μὴ ἀνακινῶμεν ἐμπιστευθὲν εἰς ἡμᾶς μυστικὸν «μὴ ὁ ἤκουσας μυστηριώδες ἀπὸ τινος συμβούλῳ σοι χρησαμένου διάσῃ καὶ φαύλιζε καὶ φανέρου».

⁴ Βλ. καὶ ἄνωτ. σ. 5.

⁵ Βλ. Ἀριστοφάνους, Ἀχαρνεῖς 241 καὶ Βάτραχοι 354.

τρεπτικός, σ. 106) αναφέρεται ὡς γνώμη τῶν Πυθαγορείων, ὅτι ὁ προσερχόμενος νὰ προσκυνήσῃ εἰς ἱερόν, πρέπει νὰ ἐγκαταλείπῃ πᾶσαν ἄλλην βιοτικὴν μέριμναν: «εἰς ἱερόν ἀπιὼν προσκυνῆσαι μηδὲν ἄλλο μεταξὺ βιοτικὸν μήτε λέγε, μήτε πράττε.»

Ὁ κατὰ τὴν ἱεροτελεστείαν εὐφημισμὸς ἐξυπακούεται ὡς ὑποχρέωσις πάντων τῶν εὐλαβῶν ὁπαδῶν τῶν θρησκευτῶν. Τὸ θεῖον ἀπαιτεῖ περισυλλογὴν καὶ προσήλωσιν καὶ ἐπομένως ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ πάσης κακῆς σκέψεως καὶ λόγου. Τὸ ἰδιαίτερον ὅμως γνώρισμα τοῦ Ἑσίοδεου παραγγέλματος εἶναι ὅτι τοῦτο ἀφορᾷ εἰς ὠρισμένην στιγμὴν, τὴν προσφορὰν τῶν καιομένων ἱερῶν, (ἱεροῖσιν ἐπ' αἰθομένοις). Εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα ἔχομεν τὴν πρόληψιν «ὅταν σφάξης γουρούνι νὰ μὴν κακομελετᾷς, γιατί βρωμαίει τὸ κρέας», ὡς λέγεται ἐν Ἡλείᾳ¹. Εἶναι ἄρᾳ γε κατάλοιπον τῶν κατὰ τὰς παλαιὰς θυσίας ἐθιζομένων ἢ ἀπαγόρευσις αὕτη ἢ ὀφείλεται εἰς ἄλλην τινὰ αἰτίαν;

Εἰς τοὺς στίχους 757 - 759 ἀναπαύεται ἡ ἀποφυγὴ μιάσεως τῶν ὑδάτων ποταμῶν ἢ κρηνῶν:

Πρὸς ποτ' ἐν προχῆλῃ ποταμῶν ἑλθε προρέοντων
μηδ' ἐπὶ κρηνῶν οὐρέων, μάλα δ' ἐξαλασθῆναι,
μηδ' ἐναποψύχειν τὸ γὰρ αὐτὸ τοῖς λαοῖς ἐστίν.

Εἶναι παλαιότητα ἡ πρὸς τοὺς ποταμούς λατρεία καὶ σεβασμὸς τῶν ἀνατολικῶν λαῶν². Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (I, 138) οἱ Πέρσαι ἀποφεύγουν νὰ μολύνουν τοὺς ποταμούς: «ἐς ποταμὸν δὲ οὔτε ἐνουρέουσιν, οὔτε ἐμπτύουσιν, οὐ χεῖρας ἐναπονίζονται, οὐδὲ ἄλλον οὐδένα περιορῶσιν, ἀλλὰ σέβονται ποταμούς μάλιστα». Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει ὁ Στράβων (ΙΕ' σ. 733) μὲ τὴν προσθήκην ὅτι εἰς τὸν ποταμὸν «... οὐδὲ νεκρὸν ἐμβάλλουσιν, οὐδ' ἄλλα τῶν δοκούντων εἶναι μυσσάρων». Κατ' ἄλλην εἰδησίην ποινὴ θανάτου ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς οὕτω πρὸς ποταμούς ἀσεβοῦντας: «Πέρσαι τοὺς προσφέροντας τῷ πυρὶ βλάβας ἢ ποταμῶ ἐνουροῦντας ἢ ἐναπονιζομένους θανάτῳ ζημιοῦσιν»³. Παρὰ τὴν σημαντικὴν ἀλλαγὴν τῶν θρησκευτικῶν καὶ λατρευτικῶν συνηθειῶν, αἱ παλαιαὶ αὗται δοξασταὶ ἐπι-

¹ Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν Ντίνου Ψυχγοιῦ.

² Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 7. Καὶ εἰς τὴν παραίνεσιν ταύτην εὐρίσκουν ἀλληγορίας οἱ παλαιοὶ σχολιασταί. Ὁ Τζέτζης διακρίνει τὸ ὅλως ἀπίθανον ἀλληγορικὸν καὶ διδακτικὸν νόημα. Πρὸς τὰς κρήνας αἵτινες «ποταμούς ἀποτίκτουσι», παραβάλλονται, κατ' αὐτόν, αἱ γυναῖκες τῶν ἰσχυρῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς μέλλουσαι μητέρες ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, δὲν πρέπει νὰ μαιίνωνται δι' ἀτιμωτικῶν πράξεων, ὡς ἡ μοιχεία.

³ Βλ. Otto Keller, *Rerum naturalium scriptores Graeci minores*, Lipsiae 1877, σ. 111.

ζοῦν εἰς νεωτέρους λαοὺς ὑπὸ διαφόρους μορφάς¹. Ὡς ἐπιβίωσιν τούτων πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν εἰς ἑλληνικοὺς τόπους κρατοῦσαν συνήθειαν ν' ἀποφεύγουν τὴν σφρησιν εἰς ὕδωρ. «Ὅποιους κατουρήσῃ» κουντὰ στοῦ νιρό, βλάβιτι», λέγουν ἐν Σάμῳ². Ἀπήχησιν τῆς παλαιᾶς δοξασίας διακρίνομεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν πανελληνίως γνωστὴν παροιμιακὴν φράσιν «κατούρησα στὸ πηγάδι», μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι διέπραξα ἀδίκημά τι. Παραπονούμενός τις π.χ. ὅτι τοῦ ἀπηγορευθῇ, κατ' ἐξαίρεσιν, ἡ ξύλευσις εἰς κοινοτικὸν δάσος, λέγει: Τάχα ἐγὼ κατούρησα στὸ πηγάδι καὶ δὲ δικαιοῦμαι νὰ κόψω ξύλα;

Γ' Ἀποφυγὴ ἐνεργειῶν ἐν γένει δυναμένων νὰ ἔχουν ὀλεθρίας συνεπειάς.

Μὲ τὴν γνωστὴν εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον ἀντίληψιν, ὅτι ὁ καθ' οἶον-δήποτε τρόπον ἐρχόμενος εἰς ἐπαφὴν μὲ νεκρὸν μολύνεται³, συνδέεται ἡ ἀπαγό-σις τῶν στίχων 735 - 736:

Μηδ' ἀπὸ δυσρήμοιο τάφου ἀπαγοστήσαντα
σπερμαίνειν γενεήν, αἰεὶ ἀθάνατον ἀπὸ δαιτός.

Ἡ ἀποφυγὴ σπερμογονίας συνίσταται εἰς τὸν ἐκ ταφῆς ἐπανερχόμενον καὶ ἔκ τούτου μολυνόμενον, ἐκ τάφου ἐκδραμάσας τὴν μολύσασιν ἐκ τοῦ νεκροῦ εἰς τὸ ἔκγονον, διότι ἐπιστεύετο ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ γεννήτορος κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς συλλήψεως τέκνου ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς τύχης τοῦ γεννηθησομένου. Σχετικὸν πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην δοξασίαν εἶναι τὸ ἀπὸ Πλάτωνι (Νόμοι 5' 775c) χωρίον:

¹ Βλ. τὸ ἄρθρον Fluss ὑπὸ *Hünnerkopf* ἐν *Hoffmann-Krayer*, Handwörterbuch des deutschen Abergl. II (1929), σ. 1685, ὡς καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ *I. Scheftelowitz*, Die Sündentilgung durch Wasser ἐν *ARW* 17 (1914), σ. 353 - 412.

² ΛΑ 126, σ. 49 (Μυρογιάννης, Μαραθόκαμπος Σάμου 1919).

³ Σημειώσω ὡς παράδειγμα τὰ παρ' *Εὐριπίδῃ* (Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις 381 - 382) ἀναφερόμενα, ὅτι ὁ «ἀπτόμενος φόνου» θεωρεῖται μυσαρὸς παρὰ τῶν θεῶν:

ἦ τις (θεὰ) βροτῶν μὲν ἦν τις ἄφηται φόνου,
βωμῶν ἀπείργει, μυσαρὸν ὡς ἡγουμένη.

Παρὰ Θεοφράστῳ ἐπίσης (Χαρακτῆρες XVI, 9 - 10) ὁ δεισιδαίμων φοβεῖται τὴν μόλυνσιν ἐκ τῆς μετὰ νεκρῶν ἐπαφῆς καὶ «οὐτ' ἐπιβῆναι μνήματι οὐτ' ἐπὶ νεκρὸν, οὐτ' ἐπὶ λεχῶ ἐλθεῖν ἐθελῆσαι, ἀλλὰ τὸ μὴ μαινεσθαι συμφέρον αὐτῷ φῆσαι εἶναι». Βλ. καὶ *E. Rohde*, *Psychè* (γαλλ. ἔκδ. ὑπὸ *A. Reymond*, Paris 1952) σ. 181. Αἱ αὐταὶ δοξασίαι παρ' Ἰουδαίοις: «ἄνθρωπος εἰς ἀποθάνῃ ἐν οἰκίᾳ, πᾶς ὁ εἰσπορευόμενος εἰς τὴν οἰκίαν καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν τῇ οἰκίᾳ, ἀκάθαρτα ἔσται ἑπτὰ ἡμέρας». (Ἀριθμοὶ ΙΘ' 14 βλ. καὶ ΙΘ' 11), ὡς καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς. Βλ. καὶ *Γ. Κ. Σπυριδάκη*, Ὁ ἀριθμὸς τεσσαράκοντα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ νεωτέροις Ἑλλήσι. Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 18. Τοῦ ἰδίου, Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Κ', σ. 108-109. Φ. Κουκουλὲ ΒΒΠ, Δ (1951) σ. 203 κέ.

«καὶ πρὸς τούτοις δεῖ μὴ τῶν σωμάτων διακεχυμένων ὑπὸ μέθης γίνεσθαι τὴν παιδουργίαν, ἀλλ' εὐπαγές, ἀπλανές, ἡσυχαιὸν τε ἐν μοίρᾳ ξυνίστασθαι τὸ φνόμενον... σπεῖρειν οὖν παράφορος ἅμα καὶ κακὸς ὁ μεθύων, ὥστ' ἀνώμαλα καὶ ἄπιστα καὶ οὐδὲν εὐθύπορον ἦθος οὐδὲ σῶμα ἐκ τῶν εἰκότων γεννώη ποτ' ἄν».

Τὸν φόβον τῆς μολύνσεως ἐξ ἐπαφῆς μετὰ τῶν νεκρῶν γνωρίζομεν καὶ εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Ἡ ἀντίληψις ἰδιαιτέρως περὶ μολύνσεως τοῦ εἰς ταφὴν μετέχοντος φαίνεται εἰς τὴν ἐκ παλαιῶν χρόνων¹ διατηρουμένην συνήθειαν τοῦ καθαρμοῦ διὰ τῆς πλύσεως χειρῶν καὶ προσώπου μὲ ὕδωρ ἢ οἶνον, διὰ τῆς προσεγγίσεως εἰς τὸ πῦρ κ.τ.τ.² Ὁμοίως δοξασίας εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους λαούς³.

Ἄσαφές εἶναι τὸ νόημα τῆς προτροπῆς εἰς τοὺς στίχους 750 - 752:

Μηδ' ἐπ' ἀκινήτοις καθίζειν, οὐ γὰρ ἄμεινον,
παῖδα δυωδεκαταῖον, ὃ τ' ἀπὸ τῶν ἀνήγορα ποιεῖ,
μηδὲ δυωδεκάμηνον ἴσον καὶ ταῦτα τέτυκται.

Τὴν λέξιν ἀκίνητα ἄλλοι ἐκ τῶν σχολιαστῶν ἐρμηνεύουν κυριολεκτικῶς, τὰ μὴ κινούμενα, ἄλλοι μεταφορικῶς οἱ τάφους βωμοί, τὰ ἱερά⁴. Διὰ τὴν εἶναι καὶ ἡ ἀποσιτομένη εἰς τὴν ὅλην παραίνεσιν ἐρμηνεύεται ἐκ τῶν σχολιαστῶν τινες διακρίνουν εἰς αὐτὴν τὸ νόημα, ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποθέτωμεν τὰ νεογνὰ ἐπὶ ἀκινήτων, ἥτοι ν' ἀφήνωμεν ταῦτα ἀκίνητα καὶ ἀγυμνάστα, ἄλλοι ὅτι δὲν εἶναι καλὸν νὰ κάθηνται τὰ παιδιά ἐπὶ τῶν τάφων. Ἡ δευτέρα ἐρμηνεία εἶναι πιθανωτέρα, προϋποθέτουσα δεισιδαιμονίαν τινά, ἣτις προεκάλεσε τὴν παραίνεσιν. Εἶναι χῶ-

¹ Πολυδεύκους, Ὀνομαστικὸν 8, 65. Ἡσύχιος, ἐν λ. ἀρδάνια. Σχόλ. εἰς Νεφέλας τοῦ Ἀριστοφάνους 838. Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 3, (1931), σ. 342.

² Βλ. Bybilakis, Neugriechisches Leben, verglichen mit dem altgriechischen zur Erläuterung beider, Berlin 1840, σ. 67. Κ. Στέτλ, εἰς τὸ σχετικὸν σχόλιον ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν «Ἑργῶν καὶ ἡμερῶν» τοῦ Ἡσιόδου. Β. Schmidt, Totengebräuche und Grabkultus in heutigen Griechenland: ARW 24 (1926), σ. 281 κέ. καὶ 25, σ. 52 κέ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 2, 273 κέ. 3 σ. 342 Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα ἐλληνικῆς λαογραφίας: Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχείου Β' (1940) σ. 189 - 190.

³ J. Frazer, The Golden Bough³, Part II (Taboo and the Perils of the Soul), σ. 140 κέ. Ν. Γ. Πολίτου, Λαογραφικὰ σύμμεικτα 2, σ. 273. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρον Grab ὑπὸ Geiger ἐν Hoffmann-Krayer, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III (1930), σ. 107 κέ. S. Reinach, Cultes, mythes et religions³, τόμ. 2ος, Paris 1928, σ. 31.

⁴ Τὴν ἐρμηνείαν ταύτην εὐρίσκομεν παρ' Ἡροδότῳ 6, 134 καὶ εἰς τοὺς παροιμογράφους: Ἀκίνητα κινεῖν καθ' ὑπερβολήν, ὅτι μὴ δεῖ κινεῖν τοὺς βωμούς, μήτε τάφους ἢ ἡρῶα Paroemiographi Graeci (ἐκδ. Deutsch-Schneidewin) Ζηνόβιος I, 55, Διογεν. I, 25, Ἀποστόλης II, 3. Πρβλ. καὶ Etym. magnum ἐν λ. καὶ U. v. Wilamowitz, Hesiodos Erga, σ. 128.

ρος ἐγκλείων ὑπερφυσικὴν δύναμιν ὁ τάφος, εἶδος ταμπού, δυνάμενος, ὥς ὅλα τὰ ταμπού, νὰ ἐπιδράσῃ καλῶς ἢ κακῶς ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐν αὐτῷ ἡ πέριξ αὐτοῦ ἐδρεύουσα ψυχὴ, κατὰ παλαιὰν δοξασίαν¹ σωζομένην μέχρι σήμερον, καθίσταται ἐπικίνδυνος διὰ τοὺς διερχομένους ἐκεῖθεν καὶ ὅπωςδήποτε διαταράσσοντας τὴν γαλήνην της. Εἰς τὴν αὐτὴν περὶ τάφου ἀντίληψιν ἔχει τὴν ἀρχὴν της καὶ ἡ λαϊκὴ συνήθεια τοῦ προσφεύγειν εἰς αὐτὸν πρὸς θεραπείαν. Ἀσθενοῦντα παιδιά π. χ. κυλίουν τρεῖς φορὰς ἐπὶ τοῦ τάφου ἀνθρώπου, τὸν ὅποιον θεωροῦν ὡς προκαλέσαντα τὴν νόσον. Ὁ κυλιόμενος παῖς λέγει: «Ἐπαρε τὸ ντέρτι μου καὶ δός με τὸ ντερμάνι» (πάρε τὴν πάθησίν μου καὶ δός μου τὴν δύναμίν μου)². Ὑπῆρχεν ἄρα γε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡσιόδου ἀνάλογος συνήθεια τοῦ ἐναποθέτειν παιδιά ἐπὶ τάφου καὶ διὰ παιδιά ὠρισμένης ἡλικίας, δώδεκα ἡμερῶν ἢ δώδεκα μηνῶν, καὶ τὴν ἀποφυγὴν τῆς συνήθειας ταύτης παραινεῖ ὁ ποιητής: Ὁ Sikes (ἐνθ' ἀν., σ. 393) διατυπώνει τὴν εὔλογον γνώμην ὅτι, ἐὰν ὁ ἀριθμὸς 12 ἔχει μυστικιστικὴν τινὰ σημασίαν, καθὼς νομίζει ὁ Paley εἰς τὰ σχόλια τῆς ἐκδόσεώς του, καὶ οἱ διὰ τούτου χρονικοὶ προσδιορισμοὶ πιθανῶς εἶναι νεωτέρα προσθήκη εἰς τὴν παλαιὰν ἀπαγόρευσιν τοῦ ἐπὶ ἀνθρώποις καθίζειν.

Ταῦτα πάντα ὅμως ἀποτελοῦν ἀλλὰς ἐκδόσεις μόνον, καὶ ἡ Ἡσιόδου ἀπαγόρευσις ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ζήτημα ἀναμεινόν τῶν ἁγίων του.

Δυσνόητος εἶναι ἡ σημασία τῆς ἐν στίχας 744 - 745 ἀπαγορεύσεως:

*Μηδέ ποτ' οἰνοχόην τιθέμεν κρητῆρος ὑπερθεν
πινόντων· ὅλοη γὰρ ἐπ' αὐτῷ μοῖρα τέτυκται.*

Ἡ δυσκολία τῆς ἐρμηνείας ὑπῆρχε πάντοτε διὰ τοὺς σχολιαστάς¹. Ὁ Πλού-

¹ Μνεῖαν σχετικῶν εἰδήσεων ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων βλ. Δ. Α. Πετροπούλου, Τὸ δημοτικὸν τραγούδι «Φωνὴ ἀπὸ τὸ μνημα»: Λαογραφία 16, σ. 528 - 529.

² Γ. Α. Μέγα, Ζητ. ἑλλην. λαογραφίας: Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου ἔτ. Γ - Δ, σ. 99. Σημειωτέα ἐνταῦθα ἀνάλογος θεραπευτικὴ ἐνέργεια ἐν Πόντῳ· ραχιτικὸν παιδίον καθίζον «ἐπάνω σὲ μιὰ πέτρα, βαθιὰ χωσμένην στὴ γῆ κι ἀσάλευτη, κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τοῦ Πάσχα» κατόπιν τὸ φιλοῦν καὶ τὸ χαιρετίζουν μετὰ τὸ Χριστὸς ἀνέστη. Προσέχουν ὅμως τότε νὰ μὴ χαιρετίσουν κανένα ἄλλο» Μ. Νυμφοπούλου, Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι Σάντας: Ἀρχεῖον Πόντου 16 (1951) σ. 245.

¹ Βλ. Πλουτάρχου, Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν 9 σ. 28 Β:... οἱ πολλοὶ τῶν μὲν τοιούτων τὰς αἰτίας πικρῶς ἀπαιτοῦσι... καὶ διαπνυθάνονται πῶς λέλεκται

*μηδέ ποτ' οἰνοχόην τιθέμεν κρητῆρος ὑπερθεν
πινόντων*

... τῶν δὲ μειζόνων ἀβασανίστως δέχονται τὴν πίστιν.

ταρχος (Ἐκ τῶν εἰς Ἡσίοδον ὑπομνημάτων 77), καθὼς καὶ οἱ νεώτεροι ὑπομνηματισταί, ἀναγράφουν τὸ παράγγελμα μεταξὺ τῶν Πυθαγορείων: «ζυγὸν μὴ υπερβαίνειν, καὶ χελιδόνα μὴ εἰσδέχεσθαι, καὶ μαχαίρα πῦρ μὴ σκαλεύειν» κλπ., ὡς ἔχον συγγενὲς πρὸς ταῦτα ἠθικοδιδασκτικὸν νόημα: «τοιοῦτον οὖν καὶ τὸ ἐπιτιθέναι τῷ κρατῆρι τὴν οἰνοχόην συμβολικὸν παίδευμα· τοῦτέστιν μὴ ἔμπροσθεν ἄγειν τοῦ κοινοῦ τὸ ἴδιον. Ὁ μὲν γὰρ κρατῆρ προὔκειται κοινὸς ἐν ταῖς τραπέζαις, ἐκ δὲ τῆς οἰνοχόης ἀρυόμενοι ἔπινον οἱ συνδειπνοῦντες. Μήτ' οὖν τὸ μέρος νομίζειν τοῦ ὅλου ὑπέρμετρον, μήτε τὸ ἴδιον τοῦ κοινοῦ προτιμότερον». Ἡ ἐρμηνεία αὕτη, δοθεῖσα κατὰ τὴν συνήθη παρὰ τοῖς σχολιασταῖς τάσιν πρὸς ἀναζήτησιν ἠθικοδιδασκτικοῦ νοήματος, δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἐξ εἰδήσεως παρεχομένης παρὰ τοῦ Πλουτάρχου (Τῶν ἐπτὰ σοφῶν συμπόσιον 156 e) φαίνεται ὅτι ἡ φράσις «οἰνοχόη κρατῆρος ὑπερθεν» ἦτο παροιμιακὴ, ἔχουσα τὴν σημασίαν: ἔπαιον ὁ πότος· «ὅταν δὲ τοιοῦτοι συνέλθωσιν ἄνδρες, οἷους ὁ Περίανδρος ὑμᾶς παρακέκληκεν, οὐδὲν ἔργον ἐστίν, οἶμαι, καλῶς εὐδ' οἰνοχόης, ἀλλ' αἱ Μοῦσαι, καθάπερ κρατῆρα νηφάλιον ἐν μέσῳ προθεμεναὶ τὸν λόγον, ᾧ πλεῖστον ἡδονῆς ἅμα καὶ παιδιᾶς καὶ σπουδῆς ἔνεστιν, ἐγείρουσιν τοῦτα, καὶ κατάρδουσι καὶ διαχέουσι τὴν φιλοσοφίαν, ἐῷσαι τὰ πολλὰ τὴν οἰνοχόην· ἀποῖνα κεῖθαι κρατῆρος ὑπερθεν, ὅπερ ἀπηγόρευον Ἡσίοδος ἐν τοῖς πέντε μύθοις, ἢ διακεῖσθαι δυναμένοις».

Πιθανὸν εἶναι ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ Ἡσιόδου ὀφείλεται εἰς πρόληψιν τινα, ὅτι ἦτο κακὸν νὰ θέτουν τὴν οἰνοχόην ἐπὶ τοῦ κρατῆρος. Ὁ Sikes (ἐνθ' ἂν., σ. 391) διατυπώνει τὴν γνώμην, ὅτι διὰ τῆς τοποθετήσεως τῆς οἰνοχόης ἐπὶ τοῦ κρατῆρος γίνεται εἶδος διασταυρώσεως τῶν δύο σκευῶν, ἡ δὲ διασταύρωσις, κατὰ παλαιὰν πρόληψιν, ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἀντιθέσεως καὶ ἐχθρότητος. Οὕτω κατὰ τὸν Πλίνιον (N. Hist. 28, 17) παρὰ Ῥωμαίοις ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς συγκλητικούς νὰ συσκέπτονται καθήμενοι μὲ ἐσταυρωμένα τὰ γόνατα, διότι θὰ ἀπειτύγχανον εἰς τὴν ὑπόθεσιν περὶ τῆς ὁποίας συνεσκέπτοντο. Ὅμοια πρόληψις περὶ διασταυρώσεως χειρῶν, μαχαιρῶν καὶ τῶν ἐκ ταύτης δυσσεβείων συνεπειῶν ἀναφέρεται παρὰ διαφόροις λαοῖς¹. Ἡ γνώμη τοῦ Sikes φαίνεται, κατὰ ταῦτα, εὐλόγος, ἀλλ' ἡ ἔννοια τῆς διασταυρώσεως δὲν εἶναι σαφὴς εἰς τὸ Ἡσιόδειον κείμενον.

Εἰς τὴν ἐν στίχοις 746 - 747 παραίνεσιν

*Μηδὲ δόμον ποιῶν ἀνεπίξεστον καταλείπειν,
μή τοι ἐφεζομένη κρῶξ ἢ λακέρυζα κορώνη*

¹ Frazer, The Golden Bough³, Part II (Taboo and the Perils of the Soul), σ. 295, 298.

ἔχουν δοθῇ παρὰ τῶν σχολιαστῶν αἱ ἠθικοδιδασκτικαὶ ἐρμηνεῖαι, ὅτι ἡ οἰκοδόμησις οἰκίας πρέπει νὰ ἔχη συντελεσθῇ πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ χειμῶνος, τοῦ ὁποίου σύμβολον εἶναι τὸ πτηνὸν κορώνη, ἥ ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀφήνωμεν ἡμιτελῆ τὸν κατασκευαζόμενον οἶκον, ἵνα μὴ ἐπισύρωμεν τὸν ψόγον τῶν ἄλλων, τοὺς ὁποίους ὁ ποιητὴς προσομοιάζει πρὸς κορώνην. Κατὰ συνεκδοχὴν τὸ παράγγελμα ἔχει τὸ γενικώτερον νόημα ὅτι οὐδὲν ἔργον πρέπει ν' ἀφήνωμεν ἡμιτελές.

Ὁ Σίττλ, σχολιάζων τὴν παραίνεσιν, παρατηρεῖ, ὅτι ἡ κορώνη κατ' ἀρχαίαν ἑλληνικὴν δοξασίαν¹, διασωζομένην καὶ ἐν νεωτέρᾳ Ἑλλάδι², εἶναι ἐκ τῶν κακῶν οἰωνῶν καὶ ὥς ἐκ τούτου συνιστᾶται ἡ τελεία οἰκοδόμησις, ἵνα μὴ συμβῇ κακόν τι, ὅπερ συμβολίζεται διὰ τοῦ κρωγμοῦ τῆς κορώνης. Ὁ Sikes (ἐνθ' ἄν., σ. 391), ἀκολουθῶν διόρθωσιν ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Goettling, καθ' ἣν, συμφώνως πρὸς σχόλιον τοῦ Πρόκλου, τὸ ἀνεπίξεστον γίνεται ἀνεπίρρεκτον³ (μὴδ' ἀνεπίρρεκτον καταλείπειν), νομίζει ὅτι νόημα τῆς παραίνεσός ἐστιν ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ θυσία τις κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν οἰκίας, πρὸς προστασίαν ταύτης ἐκ τῶν κακῶν, ἅτινα διὰ τῆς κορώνης συμβολίζονται⁴.

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἔχει καθαρῶς δεισιδαιμονικὴν προέλευσιν. Ὁ ποιητὴς εἶπεν ὅτι ὅψις τὴν κρατοῦσαν δοξασίαν, ὅτι ὁ κρωγμὸς τῆς κορώνης ἀκουόμενος συνήθως εἰς ἡμιτελεῖς ἢ ἡρεπώμενας οἰκίας, εἶναι κακὸς αἰωνὸς καὶ διὰ τοῦτο συνιστᾷ τὴν τελείωσιν τῆς οἰκοδομῆς. Ἡ διδακτικὴ ἔννοια, νὰ μὴ ἀφήνωμεν ἀτελῆ τὸν οἶκον, ἵνα μὴ ἐπισύρωμεν τὸν ψόγον τῶν ἄλλων κλπ., ἐπενοήθη μεταγενεστέρως ὑπὸ τῶν σχολιαστῶν.

Εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν στίχων 748 - 749 :

*Μηδ' ἀπὸ χυτροπόδων ἀνεπιρρέκτων ἀνελόντα
ἔσθειν μηδὲ λόεσθαι ἐπεὶ καὶ τοῖς ἐνὶ ποινῇ*

ἔχουν δοθῇ διάφοροι ἐρμηνεῖαι. Κατὰ τοὺς παλαιοὺς σχολιαστὰς χυτροπούς λέγεται

¹ Αἰλιανοῦ, Περί ζώων 3, 9. Ἀράτον, Φαινόμενα καὶ διόσημεῖα, στίχ. 1001 - 1002.

² Βλ. Περιόδ. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολ. Σύλλογος 8 σ. 550 καὶ 15, σ. 125 καὶ 126. «Γιὰ σένα ἔκραξεν ἡ κουρούνα» λέγουν ἐν Ρόδῳ, μετὰ τὴν ἔννοιαν ὅτι προσηγγέλη κακόν τι. Ἀκούοντες κρωγμὸν κορώνης λέγουν : «καλορριζική, καὶ σὺ παχὺ μοσχάρι κι ἐμεῖς καλὸ χαπάρι» ἢ «καλορριζική, καὶ σὺ παχὺ ἀρνὶ κι ἐμεῖς καλὴ φωνή» (Γ. Δρακίδου, Ροδιακά, ἐν Ἀθήναις 1937, σ. 175). Εἰς σχετικὴν δεισιδαιμονίαν ὀφείλεται καὶ ἡ πολλαχοῦ γνωστὴ συνήθεια τῶν παιδῶν νὰ πετοῦν ἐπὶ τῆς στέγης τῆς οἰκίας τοὺς ἐκάστοτε ἐξαγομένους ὀδόντας τῆς πρῶτης ὀδοντοφυΐας, λέγοντες : Νά, κουρούνα, τὸ δόντι σου καὶ δός μου σιδερένιο.

³ Βλ. καὶ στίχ. 748.

⁴ Βλ. καὶ Sikes, ἐνθ' ἄν., σ. 452 καὶ τὴν ἐν τῷ αὐτῷ περιοδικῷ σελ. 453 σημείωσιν τοῦ Lang.

ἐνταῦθα ἡ χύτρα¹ καὶ ὁ ποιητὴς συμβουλεύει νὰ μὴ ἀρχίζωμεν νὰ τρώγωμεν πρὶν ἢ προσφέρωμεν ἀπαρχὴν εἰς τοὺς θεοὺς². Ὁ Τζέτζης διακρίνει καὶ εἰς τὴν προτροπὴν ταύτην ἀλληγορικὸν νόημα: «μὴ ἀπὸ τῶν ὑποτελῶν ἦτοι τῶν σὼν δούλων ἀπανθρώπως τοὺς φόρους καὶ ἀνηλεῶς ἀφελόμενος ἔσθιε... μηδὲ λόεσθαι ἀπὸ λουτρῶν δηλονότι ἀθύτων· τὸ δὲ πᾶν τοιοῦτόν ἐστιν οἰκέταις τε καὶ μισθίοις οἱ παραδυναστεύοντες κέχρηται... χυτροπόδας καλεῖ, ἐξ ὧν τοὺς φόρους λαμβάνουσιν, ὡς φέροντας αὐτοῖς χύτρας καὶ βρώματα».

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ο. Habert³ διδομένη ἐρμηνεία, ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνος ἡ χρῆσις σκεύους πρὸς παρασκευὴν τροφίμων ἢ ἀντλησιν ὕδατος, μὴ καθαγιασθέντος, δηλαδὴ μὴ ἀπαλλαγέντος δι' ἐξορκισμοῦ τῶν κακῶν πνευμάτων, τῶν κακῶν ἐπιδράσεων. Ἐὰν ἡ Ἡσιόδειος παραίνεσις ἔχη τὸ νόημα τοῦτο, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ταύτην ἀνάλογον πρὸς τὴν εἰς τινὰς τόπους κρατοῦσαν συνήθειαν νὰ σταυρώνουν τὰ καινουργὴ ἀγγεῖα, προτιοῦνταῖα τεθοῦν εἰς τὴν καθημερινὴν χρῆσιν. Νομίζω ἐν τούτοις, ὅτι ἡ παρὰ τῶν παλαιῶν σχολιαστῶν δοθεῖσα ἐρμηνεία περὶ τῆς ὑποχρεώσεως προσφοράς εἰς τοὺς θεοὺς, πρὶν ἀρχίζωμεν νὰ τρώγωμεν, εἶναι ἡ ὀρθότερα, ὡς ἀνταποκρινόμενη καὶ πρὸς τὴν διατύπωσιν τοῦ Ἡσιόδου καὶ πρὸς τὰ περὶ ἀπαρχῶν γινώσκα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ λαογραφικὰ ἔθιμα.

Εἰς τοὺς στίχους 753 - 755 συνίσταται ἡ ἀποφυγὴ χρήσεως γυναικείων λουτρῶν παρ' ἀνδρῶν:

*Μηδὲ γυναικεῖον λουτρῶν χροῖα φαιδρύνεσθαι
ἀνδρά· λευγαλέη γὰρ ἐπὶ χρόνον ἔστ' ἐπὶ καὶ τῷ
ποινῇ.*

Οἱ παλαιοὶ σχολιασταὶ (Πλούταρχος, Πρόκλος, Μοσχόπουλος) αἰτίαν τῆς ἀπαγορεύσεως νομίζουν, ἐκτὸς τοῦ ἀσχήμονος, καὶ τὸ ὅτι ἀπόρροιαί τινες μολυσματώδεις διὰ τοὺς ἀνδρας γίνονται ἐκ τῶν γυναικείων σωμάτων καὶ περιτωμάτων. Ἡθικολογῶν ὁ Τζέτζης διακρίνει τὴν ἔννοιαν ὅτι οἱ ἄνδρες δὲν πρέπει νὰ καλλωπίζονται διὰ γυναικεῖον καλλωπισμοῦ. Ἐκ τῶν νεωτέρων σχολιαστῶν ὁ Σίττλ⁴

¹ Βλ. καὶ *Πολυδεύκους*, Ὀνομαστ. 10, 99. *Ἡσύχιον* ἐν λ. βαῖνοι. Πρβλ. καὶ σχετικὴν σημείωσιν ἐν τῇ ἐκδόσει Goettling - J. Flach.

² Κατὰ τὸν Πλούταρχον (Συμποσιακὰ προβλήματα VII, σ. 703d) ἡ προτροπὴ ἔχει τὸ νόημα προσφοράς ἀπαρχῆς εἰς τὸ πῦρ: «ὅθεν ὀρθῶς μὲν Ἡσιόδος οὐδ'

ἀπὸ χυτροπόδων ἀνεπιρρέκτων

ἐξ παρατίθεσθαι σίτον ἢ ὄσπον, ἀλλ' ἀπαρχὰς τῷ πυρὶ καὶ γέρας τῆς διακονίας ἀποδιδόντας.»

³ *La religion de la Grèce antique*, Paris 1922, σ. 262.

⁴ Περί τοῦ καθ' Ἡσιόδον βίου τῶν Ἑλλήνων: Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικὸς Σύλλογος 18 (1888) σ. 502, σημ. 2.

σημειώνει, ὅτι τὸ γυναικεῖον λουτρὸν περιεῖχε ἄλειμμά τι (εὖοσμον ἔλαιον), δι' οὗ ἠλείφοντο αἱ γυναῖκες καὶ κατὰ συνέπειαν ἦτο ἀκατάλληλον δι' ἄνδρας. Ὁ Sikes (ἐνθ' ἄν., σ. 394) ἀναφέρεται εἰς τὰς παρὰ Frazer σημειούμενας προλήψεις πολιῶν ἱαῶν, ὅτι μολύνεται τις, εἰς ἔλθῃ εἰς ἐπαφήν ἢ εἰς ἴδῃ αἷμα γυναικός. Ὁ R. Cantarella (ἐνθ' ἄν., σ. 28) ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις ἀφορᾷ εἰς τὴν χρῆσιν λουτροῦ γυναικός ἐχούσης τὴν ἔμμηνον ρύσιν καὶ συνεπῶς ἀκαθάρτου. Τὴν ἀποψίν του στηρίζει εἰς τὴν φράσιν ἐπὶ χρόνον, σημαίνουσαν, κατ' αὐτόν, τὸν χρόνον τῆς ἐμμήνου ρύσεως, καὶ εἰς τὴν ὑπὸ παλαιῶν σχολιαστῶν διατυπωμένην γνώμην περὶ ἀπορροῆς «περιττωμάτων», τὰ ὅποια, κατὰ τὰς μαρτυρίας συγγραφέων, σημαίνουν καὶ τὴν ἔμμηνον ρύσιν. Ἡ ἐξήγησις τοῦ Cantarella κρινομένη λαογραφικῶς, εἶναι περισσότερον ἱκανοποιητικὴ, ἀλλὰ τὰ πρὸς ὑποστήριξίν της προσαγόμενα ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἀδιάσειστα.

Καὶ ἄλλα στοιχεῖα προλήψεων καὶ δεῖσιδαίμωνιων συναντῶμεν σποραδικῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἡσιόδου. Εἰς τὰς ἀντιθέτως ὀκταεπτὰ δεκαετίαι παραινέσεις διατυπώνονται διὰ πρώτην φοράν, ὅσον ἀναμένα νὰ γνωρίζομεν ἐκ τῶν διασωθέντων κειμένων¹, συστηματικῶς καὶ διὰ ἰδιαιτέρου τοῦτον τινά, κεφάλαιον τῶν «Ἐργῶν καὶ Ἡμερῶν».

Δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ποιητής, παραλαμβάνων τὰς εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ φερομένας δοξασίας, γνωστὰς ὡς μόνον εἰς ὠρισμένους τόπους, ἀλλ' εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, διεμόρφωσε ταύτας ποιητικῶς². Νεώτεροι τούτου συγγραφεῖς, ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι, γνωρίζουν καὶ ἀναφέρουν ἱκανὰς ἐκ τούτων, μνημονεύοντες τὸν Ἡσιόδον ὡς πρῶτον εἰπόντα καὶ ἐρμηνεύοντες τὸ νόημά των ἢ χαρακτηρίζοντες ταύτας ὡς παραδόξους. Τινὲς ὅμως τῶν δοξασιῶν τούτων ἀναφέρονται μὲ τὴν αὐτὴν σχεδόν, ὡς καὶ παρ' Ἡσιόδω, διατύπωσιν παρὰ νεωτέρων συγγραφέων καὶ μάλιστα εἰς τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πυθαγόρου γνωστὰ σύμβολα, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ μνημονεύεται ὁ Ἡσιόδος ὡς εἰπών. Ἀντέγραψαν ἄρα γε οἱ Πυθαγόρειοι τὰ Ἡσιόδεια παραγγέλματα ἢ ἀντλοῦν, ὡς καὶ ἐκεῖνος, ἐκ τῆς κοινῆς πηγῆς, τῶν παρὰ τῷ λαῷ δηλονότι φερομένων γνωμῶν καὶ δοξασιῶν; Τὴν ἀποψιν, ὅτι Ἡσιόδαιοι παραινέσεις καὶ Πυθαγόρεια σύμβολα ἔχουν κοινὴν

¹ Βλ. καὶ O. Hambert, ἐνθ' ἄν., σ. 261. Victor Martin, Quatre figures de la poésie grecque, Hésiode - Anacréon - Euripide - Théocrite, Neuchatel - Paris 1931, σ. 26. Πρβλ. Cantarella, ἐνθ' ἄν., σ. 26 καὶ 39, Heber Michel Hays, Notes on the Works and Days of Hesiod, with Introduction and Appendix, Chicago 1918, σ. 42.

² Βλ. καὶ Καρόλου Σίττλ, Ἡσιόδου τὰ ἄπαντα, σ. 201. P. Waltz, Hésiode et son poème morale, Bordeaux 1906, σ. 19.

τὴν προέλευσιν ἐκ λαϊκῶν καὶ πρωτογόνων δοξασιῶν, ὑπεστήριξεν ὁ R. Cantarella εἰς τὴν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην του «Elementi primitivi nella poesia Esiodica». Διάφορον ἐν ταῖς λεπτομερείαις γνώμην ἀναπτύσσει ὁ Carlo Buzio εἰς τὴν μελέτην του «Esiodo nel mondo Greco sino alla fine dell'età classica, Milano 1938»¹, ὑποστηρίζων ὅτι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ δεχώμεθα ἀπολύτως τὴν ἄποψιν, ὅτι Πυθαγόρεια σύμβολα καὶ Ἑσίοδος ἀντλοῦν ἐκ προγενεστέρας λαϊκῆς πηγῆς. Εἰς τὰ Πυθαγόρεια σύμβολα εὐρίσκει ἀπομιμήσεις Ἑσιοδείων παραγγελμάτων καὶ τοῦτο στηρίζει εἰς ἱστορικά καὶ φιλοσοφικά δεδομένα. Ὁ Πυθαγόρας ἐγεννήθη εἰς τὴν Σάμον κατὰ τὸ 581, διέμεινε ἐπὶ μακρὸν εἰς Κάτω Ἰταλίαν, ὅπου ἀνέπτυξε τὴν διδασκαλίαν του, καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε κατὰ τὸ 497. Εἰς τὴν Σάμον πρὸ ἑνὸς περιπτου αἰῶνος εἶχεν ἀνατραφεῖ ὁ ποιητὴς Σιμωνίδης, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὸν Ἑσίοδον. Εἰς τὴν Ἑλέαν τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἐξ ἄλλου, διέμενε καὶ ἐδίδασκεν ὁ Ξενοφάνης, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπικρίνει τὸν Ἑσίοδον. Ἐξ ὅλων τούτων τῶν γεγονότων φαίνεται ὅτι ἡδύνατο ὁ Πυθαγόρας νὰ γνωρίζῃ τὸ ἔργον τοῦ Ἑσίοδου καὶ οὕτω πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παρατηρούμενη ἐνίοτε ταυτότης εἰς τὴν ἔκφρασιν Πυθαγορείων συμβόλων καὶ Ἑσιοδείων παραγγελμάτων. Δυσκολεῖται νὰ πιστεῦσῃ ὁ Buzio ὅτι μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Βοιωτίας ὑπῆρχε τοσαύτη ταυτότης δοξασιῶν καὶ λαϊκῶν γνώμων, ὥστε αὐταὶ νὰ διατυπωθοῦν κατὰ τὸν ἴδιον περίπου τρόπον· πιθανώτερον εἶναι κατ' αὐτόν, ὅτι οἱ Πυθαγόρειοι ἐδανείσθησαν καὶ προσήρμασαν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν των διδασκαλίαν ὅλην τὴν προηγουμένην ἠθικὴν φιλοσοφίαν καὶ γνωμικὴν ποιήσιν.

Ἡ ὁμοιότης εἰς τὰς ἐκφράσεις Πυθαγορείων καὶ Ἑσίοδου συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ἐν τούτοις, ἀπίστευτος, ὡς νομίζει ὁ Buzio, ἡ ταυτότης δοξασιῶν παρὰ τῷ ἰταλικῷ καὶ βοιωτικῷ λαῷ. Αἱ ἐθνολογικαὶ ἔρευναι ἀποδεικνύουν ὁμοιότητα δοξασιῶν καὶ πρωτογόνων ἀντιλήψεων εἰς λαοὺς ἀπομεμακρυσμένους ἀλλήλων πολὺ περισσότερον ἢ οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Βοιωτοί· καὶ εἶναι τοῦτο ἀποτέλεσμα ὁμοίων περιπτου συνθηκῶν διαβιώσεως καὶ τοῦ κοινοῦ, κατὰ βάσιν, εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς κατὰ φύσιν ζῶντας λαοὺς τρόπου τοῦ παρατηρεῖν καὶ σκέπτεσθαι. Πλὴν τούτου ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὅπου ἀνεπτύχθησαν τὰ Πυθαγόρεια διδάγματα, καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Βοιωτίας, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἔζησεν ὁ ποιητὴς τῶν «Ἔργων καὶ Ἡμερῶν», ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴν ἐπικοινωνία, εἴτε δι' ἀποικιῶν, εἴτε δι' ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω τὸ θέμα τοποθετεῖται ὡς ἑξῆς, νομίζω. Ὁ Ἑσίοδος,

¹ Ἐκδ. εἰς τὴν σειρὰν: Pubblicazioni della università cattolica del sacro cuore. Serie quarta. Scienze filologiche, vol. XXVII.

γνώστης τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν καὶ γνωμῶν, διετύπωσε ταύτας ποιητικῶς. Οἱ νεώτεροι τούτου ποιηταὶ καὶ φιλόσοφοι γνωρίζουν ἐπίσης τὰς λαϊκὰς ταύτας δοξασίας καὶ ἐκ τῆς ἀρχικῆς των πηγῆς, τὸν λαόν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Ἡσιόδου, ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ὁποίου ἐνίοτε παραλαμβάνουν ταύτας¹. Ἡ διατύπωσις τῶν παραινέσεων τοῦ Ἡσιόδου δι' ἀλληγοριῶν καὶ συμβολισμῶν εἶναι ἐν πολλοῖς λαϊκῆς ἐπίσης προελεύσεως², διότι εἰς ὅλους τοὺς λαούς, καὶ μάλιστα τοὺς πρωτογόνους, εἶναι ἰδιαιτέρως ἀρεστὴ ἡ συμβολικὴ ἔκφρασις. Τὰς συμβολικὰς καὶ ἀλληγορικὰς ἐκφράσεις ἐκαλλιέργησαν οἱ Πυθαγόρειοι, τῶν ὁποίων τὴν φιλοσοφίαν χαρακτηρίζει, ὡς γνωστόν, ὁ τὰ σύμβολα χρησιμοποιοῦν ὡς κυριώτερον μέσον ἐκφράσεως μυστικισμός. Ἡσιόδαιοι ἀπαγορεύσεις καὶ Πυθαγόρεια σύμβολα, παρατηρεῖ ὁ Martin Nilsson³, προέρχονται ἐκ τῆς κοινῆς λαϊκῆς ἀντιλήψεως περὶ ταμπού, ἀλλ' οἱ Πυθαγόρειοι μὲ τὴν μυστικιστικὴν των καὶ ἀσκητικὴν τάσιν ἀνέπτυξαν ταῦτα συστηματικώτερον πρὸς ἰδιαιτέραν κατεύθυνσιν.

Ὡς προκύπτει ἐκ συγκριτικῶν ἐρευνῶν, πρὸς ἀλλαγὰς τῶν παρ' Ἡσιόδῳ προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν ἀνευρίσκονται εἰς διαφόρους λαούς. Καὶ εἶναι τοῦτο ἀπόδειξις, ὅτι εἰς λαοὺς ζῶντας ὑπὸ τὰς αὐτὰς πρῶτον κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας ἔχομεν πολλάκις παροιμίας, παραλήψεις καὶ πνευματικὰς ἐκδηλώσεις. Δὲν εἶναι, ἔξ ἄλλου, ἀνεπὶ μεγάλης σημασίας ἡ ἐπιβύσις ἐπὶ μακροτάτων χρόνοις παλαιωτάτων λαϊκῶν δοξασιῶν. Ἐν νεωτέρῳ ἑλληνισμῷ π. χ. εἰς λαϊκὰ ἔθιμα, εἰς παροιμιαικὰς ἐκφράσεις, παιδικὰς συνθηκὰς, διακρίνομεν ἀπηχήσεις δοξασιῶν ἔχουσιν τὴν ἀρχὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαίτητα. Χρονικὴ ἀπόστασις δύο καὶ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν εἶναι πολὺ μικρά, καθὼς φαίνεται, διὰ τὰ ἐξαλειφθούν αἱ δοξασίαι αὗται. Παρὰ τὴν ἀλλαγὴν συνθηκῶν διαβιώσεως διὰ τῆς χρήσεως νέων μέσων καὶ τρόπων ζωῆς, παραμένουν ὡς τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἐξελισσομένου πολιτισμοῦ, ὡς βιώματα παλαιά, καὶ συνειδητῶς ἢ ὑποσυνειδήτως ἐπενεργοῦν ἐν τινι μέτρῳ εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν πολλῶν ἀνθρώπων καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν πορείαν τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἔρευνα τούτων ἐπιβάλλεται οὐχὶ ἔξ ἀπλῆς περιεργείας, ἀλλὰ δι' αὐτὴν ταύτην τὴν βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔχοντος μακροτάτην ἱστορίαν ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι πολλαὶ ἐκ τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν, ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως νομίζονται νεώτεραι, διὰ τῆς ἐρεῦ-

¹ Βλ. καὶ Martin Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, München 1955, (Β' ἔκδοσις) σ. 706.

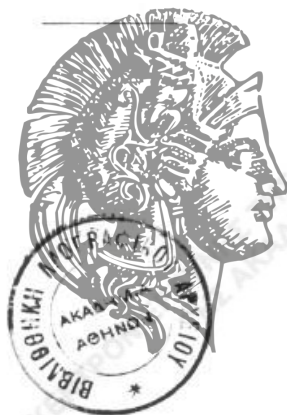
² Βλ. καὶ P. Waltz, ἐνθ' ἂν. M. Nilsson, ἐνθ' ἂν., σ. 621.

³ Ἐνθ' ἂν., σ. 623. Πρβλ. Louis Gernet - André Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, Paris 1932, σ. 143.

νης αποκαλύπτονται ἔχουσαι τὰς ρίζας των εἰς τὴν μακρινὴν ἀρχαιότητα. Διὰ τῆς συστηματικῆς καὶ βαθυτέρας τούτων μελέτης διαφωτίζονται πολλαὶ ἀπόψεις τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ ἑλληνικῆς ζωῆς, ὡς ἔξ ἄλλου διὰ τῆς μελέτης τοῦ ἀρχαίου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἐρμηνεύονται καὶ κατανοοῦνται πολλαὶ μορφαὶ τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς. Ἀπὸ τῆς δευτέρας ταύτης ἀπόψεως πολύτιμοι εἶναι αἱ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἐκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς ὁ γνωμικὸς ἀοιδὸς τῆς Ἀσκρας.

Ἀπρίλιος 1959

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ